

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**Педагогічні умови розвитку толерантності та
громадянської компетентності учнів 10 класу через
вивчення історії релігії та церкви на уроках історії України**

студентки IV курсу, групи СОІз–41
предметної спеціальності
014.03 Середня освіта (Історія)

Попович Олександр Романівни

Керівник:

Королько Андрій Зіновійович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Єгрешій Олег Ігорович

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

Івано-Франківськ – 2026 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЧЕРЕЗ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ	9
1.1. Поняття толерантності та громадянської компетентності в сучасній педагогіці й історичній освіті.....	9
1.2. Роль релігії та церкви в історичному розвитку українського народу.....	20
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ЗМІСТУ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 10 КЛАСІ ЩОДО ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ.....	31
2.1. Нормативно-правові та програмні засади вивчення історії релігії та церкви в курсі історії України 10 класу	31
2.2. Зміст, підходи та акценти у висвітленні релігійної тематики у підручниках історії України для 10 класу.....	37
2.3. Ціннісні орієнтири у висвітленні теми релігії та церкви в підручниках з історії України.....	46
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ 10 КЛАСУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	56
3.1. Педагогічні умови ефективного розвитку толерантності та громадянської компетентності під час вивчення історії релігії та церкви.....	56
3.2. Методи, прийоми та форми роботи на уроках історії України.....	68
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86
ДОДАТКИ	98

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасний період українське суспільство функціонує в умовах соціальних трансформацій, воєнних викликів та посилення міжкультурної взаємодії, що актуалізує проблему формування в учнів здатності до конструктивної комунікації, поваги до різних світоглядних позицій, відповідального ставлення до історичного минулого та розвитку громадянської компетентності як інтегративної характеристики особистості. Це зумовлює необхідність обґрунтування та впровадження ефективних педагогічних підходів, спрямованих на формування толерантності й громадянської свідомості як ключових освітніх результатів.

Вивчення історії релігії та церкви в курсі історії України створює передумови для формування толерантного ставлення учнів і розвитку їхньої громадянської компетентності, оскільки сприяє усвідомленню багатоконфесійного характеру українського суспільства, складності історичних процесів та значущості релігійного чинника у становленні держави й культури. Аналіз навчального матеріалу з історії релігії та церкви дозволяє забезпечити розвиток критичного мислення, формування ціннісного ставлення до різноманіття, подолання стереотипних уявлень і здатності до аргументованого сприйняття різних позицій. Водночас, відповідно до чинних нормативно-правових документів у сфері освіти пріоритетом є виховання громадянина, який діє на основі демократичних цінностей, прав людини та особистої відповідальності, що зумовлює актуальність дослідження педагогічних умов розвитку толерантності та громадянської компетентності учнів у процесі вивчення історії релігії та церкви.

Мета дослідження полягає у дослідженні педагогічних умов розвитку толерантності та громадянської компетентності учнів 10 класу шляхом використання змісту історії релігії та церкви на уроках історії України, а також визначення можливостей застосування ефективних методичних підходів і прийомів навчання для їх практичної реалізації в закладах загальної середньої освіти.

У ході дослідження відповідно до поставленої мети було реалізовано наступні завдання:

- визначено поняття толерантності та громадянської компетентності в сучасній педагогіці й історичній освіті;
- розглянуто роль релігії та церкви в історичному розвитку українського народу;
- проаналізовано нормативно-правові та програмні засади вивчення історії релігії та церкви в курсі історії України 10 класу;
- охарактеризовано зміст, підходи та акценти у висвітленні релігійної тематики у підручниках історії України для 10 класу;
- з'ясовано педагогічні умови ефективного розвитку толерантності та громадянської компетентності під час вивчення історії релігії та церкви;
- розроблено методи, прийоми та форми роботи на уроках історії України у 10 класах.

Об'єктом дослідження виступають педагогічні умови розвитку толерантності та громадянської компетентності десятикласників у процесі вивчення історії релігії та церкви на уроках історії України.

Предметом дослідження є актуальність застосування методів, прийомів та форм роботи під час вивчення історії релігії та церкви учнів 10-х класів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 988 до 2000-х рр. – процес розвитку та трансформації релігійної сфери на українських землях у різних історичних умовах.

Географічні межі охоплюють сучасні українські території, що впродовж історичного розвитку перебували у складі іноземних держав зокрема Великого князівства Литовського, Австро-Угорської імперії, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Румунії та Радянського Союзу.

Методологічну основу дипломної роботи становить комплекс загальнонаукових та спеціально-наукових підходів, спрямованих на дослідження педагогічних умов розвитку толерантності та громадянської компетентності учнів 10 класу через вивчення історії релігії та церкви на уроках історії України. У

процесі дослідження використано принципи науковості, системності, історизму, об'єктивності та порівняльного аналізу, що забезпечило цілісне осмислення обраної проблематики в теоретичному та методичному аспекті.

Застосування аналізу та синтезу дало змогу розкрити сутність понять «толерантність» і «громадянська компетентність», а також узагальнити підходи до їх формування в сучасній педагогіці. Історичний метод дозволив простежити роль релігії та церкви в розвитку українського суспільства в різні історичні періоди.

Порівняльний метод було використано для аналізу нормативно-правових документів, навчальних програм і підручників з історії України. Це дало змогу виявити особливості подання релігійної тематики, її основні змістові акценти та виховний потенціал у навчальному процесі.

Метод узагальнення педагогічного досвіду дав можливість проаналізувати сучасні методи, прийоми та форми навчання історії. Окремо застосовано метод педагогічного моделювання, який допоміг визначити ефективні педагогічні умови формування толерантності та громадянської компетентності учнів у процесі вивчення історії релігії та церкви.

Комплексне використання зазначених методів забезпечило поєднання теоретичного аналізу, опрацювання навчального змісту та практичного обґрунтування педагогічних умов розвитку толерантності й громадянської компетентності учнів 10 класу.

Стан наукової розробки Важливу основу роботи становлять нормативно-правові документи, що визначають сучасні засади розвитку освіти, громадянського виховання та регулювання релігійної сфери в Україні. Декларація про державний суверенітет України [1] та Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО [2] визначають демократичні та гуманістичні засади розвитку суспільства. У Законах України «Про освіту» [4], «Про повну загальну середню освіту» [5] та «Про свободу совісті та релігійні організації» [6] закріплено принципи свободи совісті, світоглядного плюралізму та рівності релігійних організацій перед законом. У Державному стандарті базової середньої освіти [3], Концепції розвитку громадянської освіти [9], Концептуальних засадах

громадянської та історичної освітньої галузі [87] та Концепції «Нова українська школа» [88], наголошено на впровадженні компетентнісного підходу, формуванні громадянської свідомості, толерантності та вмінні учнів працювати з історичною інформацією у різних вимірах.

Окреме значення для дослідження мають модельні та навчальні програми з історії України для закладів загальної середньої освіти, які визначають зміст і напрями формування історичних і громадянських компетентностей учнів [11], [12].

Теоретичні засади формування громадянської компетентності та толерантності в освітньому процесі розкрито у працях Мацейків Т. [41; 42; 43], С. Моцак [45], В. Нечерди [47; 48], І. Оржеховської [51], Т. Ремех [54], О. Савченко [55], О. Шарова [69], О. Пометун [81] та інших дослідників. Науковці розглядають громадянську компетентність як інтегровану характеристику особистості, що включає знання, цінності, уміння та готовність до відповідальної участі в суспільному житті.

Формування толерантності в освітньому середовищі та професійної підготовки вчителя висвітлюють у своїх дослідженнях Н. Бакуліна [16], Т. Дудник [28], Ю. Єрмак [31], Т. Івах [33], О. Савченко [55], Т. Трубавіна [65] та інші автори. У публікаціях даних дослідників наголошується на необхідності створення толерантного освітнього середовища, застосування інтерактивних методів навчання, дискусійних технологій і проєктної діяльності як засобів формування ціннісних орієнтацій учнів.

Окремий науковий інтерес становлять дослідження, присвячені релігійній політиці та державно-церковним відносинам в Україні. У працях П. Бондарчука [17], Т. Грузової [22], В. Гула [23], О. Євсєєвої [30], М. Семергея [57], Ю. Чуйка [68], Т. Шевчук [70], аналізуються історичні етапи розвитку релігійної сфери, особливості міжконфесійних відносин, а також вплив державної політики на функціонування церковних інституцій у різні історичні періоди.

Важливе місце серед джерельної бази займають шкільні підручники з історії України та методики її викладання, зокрема авторства О. Власова [75], О. Гісема

[76], О. Пометун [80], Н. Сорочинської [82], О. Струкевича [83], Г. Хлібовської [84].

Окремо практичний вимір проблеми представлений методичними матеріалами, розробками уроків та навчально-методичними рекомендаціями, що містять досвід використання інтерактивних технологій навчання [86], [87], [88], [89], [90], [91], [92], [93].

Наукова новизна роботи полягає в цілісному та системному аналізі проблеми формування толерантності та громадянської компетентності учнів 10 класу в процесі вивчення історії релігії та церкви на уроках історії України.

У роботі комплексно охарактеризовано нормативно-правову базу, що регулює зміст історичної та громадянської освіти, зокрема положення державних освітніх стандартів, навчальних програм та концептуальних документів, які визначають ціннісні орієнтири сучасної школи. Здійснено ґрунтовний аналіз шкільних підручників з історії України щодо змістового наповнення з питань історії релігії та церковного життя, виявлено потенціал і обмеження у формуванні толерантного ставлення та громадянських компетентностей учнів.

Визначено педагогічні умови формування толерантності та громадянської компетентності, до яких віднесено інтеграцію релігійно-історичного матеріалу в зміст навчання, організацію навчання на засадах діалогу, використання ситуацій морального вибору, розвиток критичного мислення та виховання поваги до культурного і релігійного різноманіття.

Окрім того, у дослідженні розроблено та систематизовано методи, прийоми та форми організації навчальної діяльності спрямовані на формування толерантності та громадянської компетентності учнів 10 класу в процесі вивчення історії релігії та церкви.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали дослідження можуть бути використані під час підготовки та проведення уроків історії України та позакласних заходів у закладах загальної середньої освіти. Окремі складові роботи можуть застосовуватися під час підготовки навчально-методичних матеріалів, дидактичних завдань і презентацій, присвячених історії розвитку

релігії та церкви, упровадженню компетентнісного підходу, а також формуванню громадянської компетентності й вихованню толерантності в учнів старшої школи.

Також матеріали роботи можуть використовуватися під час підготовки лекцій, доповідей і виступів студентами історичних та педагогічних спеціальностей у процесі підготовки до семінарських і практичних занять.

Структура роботи дипломної роботи складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і 26 додатків. Загальний обсяг роботи становить 132 сторінки, з них основного тексту 85 сторінок. Список використаних джерел нараховує 100 найменувань.

РОЗДІЛ 1

Теоретичні засади розвитку толерантності та громадянської компетентності учнів через вивчення історії релігії та церкви

1.1. Поняття толерантності та громадянської компетентності в сучасній педагогіці й історичній освіті

У сучасному глобалізованому світі питання толерантності набуває особливої ваги через швидкі соціальні, економічні та інформаційні зміни. Зростання взаємозалежності між державами, активізація міжкультурних контактів і водночас загострення етнічних, релігійних та соціальних суперечностей підсилюють потребу у формуванні нових підходів до толерантності як основи мирного співіснування [62, с. 35].

Толерантність у сучасному суспільстві розглядається як одна з ключових умов мирного співіснування людей, подолання соціальної напруги та забезпечення стабільного розвитку суспільства. В умовах глобалізації та культурного різноманіття особливого значення набуває здатність людини до взаєморозуміння, поваги та співпраці з представниками інших культур, релігій і світоглядів. Саме тому виховання толерантності визначається одним із стратегічних завдань освіти XXI століття [49, с. 19–21].

Структура толерантності включає три основні компоненти: когнітивно-ціннісний, емоційний та поведінковий.

Когнітивно-ціннісний компонент передбачає розуміння сутності толерантності та сприйняття іншої людини як цінності. Він охоплює знання про повагу до прав людини та необхідність прийняття різних поглядів і переконань [14, с. 22].

Емоційний компонент пов'язаний із здатністю людини розуміти почуття інших, співпереживати та приймати їх. Він проявляється у доброзичливому ставленні до людей, емпатії та емоційній стриманості у складних ситуаціях.

Поведінковий компонент означає здатність діяти толерантно в реальному житті. Це проявляється у повазі до інших, умінні співпрацювати, уникати конфліктів і знаходити мирні способи вирішення проблем [14, с. 23].

Толерантність включає в себе наступні функції: Інформаційна функція передбачає засвоєння учнями знань про толерантність, права людини, рівність, недискримінацію та культурне різноманіття. Вона забезпечує базове розуміння сутності толерантності як важливої соціальної цінності [40, с. 120].

Ціннісна функція полягає в усвідомленні та прийнятті толерантності як особистісної та суспільної цінності. Учень не лише опановує знання про толерантність, а й розуміє її значення у власному житті та в суспільстві [40, с. 121].

Емотивна (емоційна) функція забезпечує формування позитивного емоційного ставлення до інших людей, розвиток емпатії, співпереживання, поваги та доброзичливості. Вона сприяє прийняттю іншої позиції без агресії чи осуду [40, с. 122].

Регулююча функція проявляється у здатності контролювати власні емоції та поведінку, уникати конфліктних ситуацій, діяти на основі поваги та діалогу, а не примусу чи тиску [40, с. 121].

Комунікативна функція забезпечує готовність до взаємодії, діалогу та співпраці з іншими людьми незалежно від їхніх поглядів, культури чи переконань [40, с. 121].

Психологічна функція сприяє створенню безпечного та комфортного освітнього середовища, розвитку довіри, зниженню рівня конфліктності та формуванню психологічної стійкості особистості [40, с. 121].

Виховна функція забезпечує формування гуманістичних цінностей, культури поведінки, соціальної зрілості та здатності до морального оцінювання вчинків інших людей [40, с. 121]. У педагогічній освіті зазначені функції відображають цілісний зміст толерантності, оскільки поєднують знання, цінності, емоційне ставлення та поведінкові прояви, що є основою формування толерантної особистості учня [40, с. 122].

У сучасній педагогіці поняття толерантності трактується як принцип людських взаємовідносин, соціальна цінність та важлива особистісна якість. Толерантність передбачає здатність людини сприймати інших без агресії, поважати їхні погляди, спосіб життя, культурні й релігійні особливості. У педагогічному середовищі толерантність проявляється через співпрацю, емпатію, взаємоповагу та створення психологічно комфортної атмосфери навчання [49, с. 20].

Важлива роль у формуванні толерантності належить системі освіти. Саме школа та заклади вищої освіти забезпечують розвиток толерантної свідомості, сприяють подоланню стереотипів і упереджень, формують культуру спілкування та взаєморозуміння. Освіта покликана створювати умови для рівноправної взаємодії людей незалежно від їхньої національності, релігійних переконань чи соціального статусу [49, с. 21].

Відповідно до «Декларації принципів толерантності» UNESCO (1995), освіта є головним засобом формування толерантності в суспільстві. Основою толерантності визначається повага до людської гідності, визнання рівності людей та прийняття культурного різноманіття. У педагогічному процесі це реалізується через оновлення змісту освіти, використання інтерактивних методів навчання та створення толерантного освітнього середовища [2].

Соціально-педагогічний аспект толерантності полягає у готовності особистості приймати соціокультурні відмінності інших людей, їхні цінності, погляди та особливості поведінки. Це має особливе значення для історичної освіти, оскільки сприяє формуванню поваги до культурного різноманіття та подоланню дискримінаційних стереотипів [58, с. 155].

Практичне втілення принципів толерантності в сучасній педагогіці реалізується через педагогіку співробітництва, діалогову взаємодію та ненасильницьке вирішення конфліктів. Освітній процес має бути спрямований на формування культури мирного співіснування, демократичних цінностей і громадянської відповідальності молоді [58, с. 156].

Важливу роль у формуванні толерантності відіграє особистість учителя. Сучасний педагог має будувати взаємини з учнями на засадах поваги, доброзичливості та рівного ставлення до кожної дитини незалежно від її індивідуальних особливостей чи соціального становища. Ефективне толерантне виховання можливе лише за умови, що вчитель уміє враховувати потреби та життєвий досвід школярів і застосовує демократичні форми педагогічної взаємодії [55, с. 15].

В умовах суспільних викликів педагог виконує важливу функцію організатора безпечного емоційного середовища. Толерантна поведінка проявляється у повазі до особистісних кордонів дитини, підтримці позитивної атмосфери в колективі, здатності конструктивно вирішувати конфлікти та формувати у здобувачів освіти відчуття психологічної безпеки. Це безпосередньо впливає на ефективність освітнього процесу та розвиток особистості учня [28, с. 89].

У структурі професійної компетентності педагога толерантність пов'язана з гуманістичними, моральними та етичними якостями. Вона передбачає прийняття індивідуальних особливостей учнів, розвиток емпатії, підтримку ініціативи вихованців і формування навичок конструктивної взаємодії. Важливим є вміння педагога розв'язувати конфліктні ситуації без приниження гідності особистості, на основі діалогу та взаємоповаги [28, с. 89].

У педагогічній науці підкреслюється, що толерантність є необхідною умовою реалізації особистісно орієнтованого та гуманістичного підходів в освіті. Вона передбачає визнання права кожного учасника освітнього процесу на власну думку та формування культури аргументованого обговорення без агресії й осуду. Такий підхід сприяє розвитку критичного мислення та соціальної зрілості здобувачів освіти [28, с. 91].

Формування толерантності в школі здійснюється через зміст навчальних предметів, які сприяють розвитку в учнів культури спілкування, поваги до представників інших національностей і відповідального ставлення до

навколишнього середовища. Значна увага приділяється вихованню в дітей умінь співпрацювати, уникати конфліктів і усвідомлювати цінність природи [55, с. 15].

У контексті історичної освіти толерантність пов'язується зі становленням особистості старшокласника як одного з ключових завдань навчання історії. Історична освіта спрямована на формування соціальної активності, відповідальності, широти та критичності мислення, а також толерантності як важливої якості, необхідної для розуміння суспільних процесів і взаємодії в багатоманітному світі [42, с. 83].

Важливу роль у формуванні толерантності відіграє шкільний курс історії України, оскільки його зміст і структура сприяють розвитку у здобувачів освіти світогляду, заснованого на ідеях свободи, рівності, справедливості та поваги до прав і свобод людини. Через вивчення історії формується здатність сприймати культурне та соціальне різноманіття як цінність [42, с. 83].

Історична освіта також сприяє вихованню поваги до історії та культури інших народів і етнічних груп, формуванню толерантного ставлення до різних способів життя і поведінки. Учні навчаються розуміти природу соціальних і культурних відмінностей, які можуть бути джерелом конфліктів, а також усвідомлювати необхідність збереження культурного різноманіття як умови цілісності світу [42, с. 83].

Формування толерантності в процесі навчання історії України передбачає дотримання певних методичних умов, зокрема системне застосування діяльнісного та компетентнісного підходів, дотримання принципів людиноцентризму, розвитку особистості, відкритості та гармонізації освітніх відносин. Важливим є використання діалогічних методів навчання, які сприяють розвитку вміння вести дискусію, порівнювати різні точки зору та аргументовано їх обговорювати [42, с. 83].

Компетентнісний підхід у викладанні історії щодо формування толерантності передбачає розвиток у здобувачів освіти здатності аналізувати історичні процеси, порівнювати культурні та наукові досягнення різних

цивілізацій, характеризувати моделі інтеркультурної взаємодії та усвідомлювати різноманітність систем цінностей у сучасному суспільстві [42, с. 84].

Під час викладання історії важливо уникати стереотипів та упередженого ставлення до окремих подій і постатей, а також спиратися на широкий комплекс історичних джерел, що дає змогу глибше й об'єктивніше розкрити зміст навчального матеріалу. Значну увагу слід приділяти переосмисленню історичного минулого України, однак варто враховувати, що спрощені або однобічні оцінки історичних героїв і патріотів можуть призводити до викривлення історичної пам'яті та втрати важливих сторінок національної історії [46, с. 125].

Сучасне викладання історії має бути спрямоване не лише на формування національної свідомості, а й на засвоєння учнями загальнолюдських цінностей, що сприяє розвитку більш демократичного та толерантного суспільства. Формування толерантності можливе лише за умови залучення учнів до спеціально організованих навчально-виховних ситуацій, які викликають у них емоційне переживання, сприяють осмисленню різних позицій і поступовому формуванню терпимого ставлення до інших поглядів [46, с. 127].

У сучасній педагогіці, особливо в межах освітніх історичної та громадянської освітньої галузі, а також інтегрованих курсів, толерантність трактується як одна з базових засад формування особистості учнів в умовах демократичного й багатокультурного суспільства. Вона передбачає повагу до інших поглядів, ціннісних орієнтацій, культурних та історичних традицій, а також визнання права кожної людини на індивідуальність без проявів дискримінації, упередженості чи ворожості [87, с. 1–4].

У старшій школі розвиток толерантності нерозривно пов'язаний із формуванням критичного мислення та аналітичних умінь. Учні вчаться аналізувати складні суспільні й історичні процеси, зіставляти різні моделі політичного устрою, розглядати ціннісні конфлікти та оцінювати можливі наслідки політичних, культурних і соціально-економічних рішень. Така навчальна діяльність створює основу для усвідомленого сприйняття різноманітності та формує готовність до конструктивного діалогу в умовах плюралізму [87, с. 8].

Важливим складником є також уміння працювати з історичними наративами на критичному рівні. Учнівство опановує розуміння того, як історичні інтерпретації формуються, змінюються та можуть використовуватися в суспільно-політичному контексті. Це сприяє усвідомленню того, що різні погляди на минуле можуть співіснувати, а отже потребують взаємної поваги та відкритого обговорення. У цьому контексті толерантність виступає як необхідна умова культурного й наукового діалогу [87, с. 8–14].

Паралельно з толерантністю формується громадянська компетентність, яка охоплює здатність людини брати участь у житті суспільства, взаємодіяти з іншими та з інституціями, користуватися правовими механізмами й реалізовувати громадянські ініціативи. У старшій школі це реалізується через участь у дискусіях, моделювання демократичних процесів, проєктну діяльність та взаємодію з місцевою громадою [87, с. 8].

У Концепції «Нова українська школа» (НУШ) соціальна та громадянська компетентності визначаються як важлива складова формування особистості, здатної до активної участі в житті суспільства. Вони охоплюють уміння ефективно взаємодіяти з іншими, працювати в команді, попереджати й розв'язувати конфлікти, досягати компромісу та відповідально діяти у громадському, сімейному й професійному середовищі. Особлива увага приділяється повазі до закону, прав людини, соціокультурного різноманіття та вихованню відповідальної, толерантної і соціально активної особистості [10; 88, с. 12].

Поняття громадянської компетентності закріплене й у нормативно-правових документах України. Закон України «Про освіту» визначає компетентнісний підхід основою сучасної освіти та орієнтує її на формування особистості, яка усвідомлює свої права й обов'язки, здатна відповідально діяти та брати участь у суспільному житті. Також наголошується на важливості демократичних цінностей, прав людини та соціальної активності здобувачів освіти [4; 50, с. 14–15].

У Концепції розвитку громадянської освіти в Україні громадянська компетентність трактується як здатність людини реалізовувати та захищати права і свободи, відповідально ставитися до громадянських обов'язків і брати активну участь у суспільному житті задля утвердження демократії та верховенства права. Її основою є поєднання знань, умінь, навичок, цінностей і особистісних якостей, пов'язаних із демократією, справедливістю, рівністю та правами людини [9].

Ціннісні орієнтири громадянської освіти ґрунтуються на принципах демократії, верховенства права, соціальної справедливості, взаємоповаги, доброчесності, критичного мислення та активної громадянської позиції. Важливими також є толерантність, повага до культурного різноманіття та готовність до захисту прав і свобод людини [9].

До основних громадянських компетентностей належать: усвідомлення громадянської, національної та культурної ідентичності; повага до інших культур; знання прав і свобод людини та вміння їх захищати; дотримання принципів рівності, недискримінації, соціальної справедливості й толерантності [9].

Відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти громадянські та соціальні компетентності пов'язані з ідеями демократії, прав людини, рівності, добробуту та здорового способу життя. Вони передбачають здатність особи діяти як відповідальний громадянин, брати активну участь у громадському житті, орієнтуватися на суспільні цінності, розуміти соціальні, правові, економічні й політичні процеси, а також критично осмислювати події національної та світової історії [3].

Громадянська компетентність у сучасній науковій літературі розглядається в межах компетентнісного підходу як одна з ключових компетентностей освіти. У педагогічній теорії її основою вважають громадянськість, яка охоплює систему знань, емоцій, переживань, ціннісних орієнтацій і переконань особистості. Саме ці складові допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти власні обов'язки та відповідальність перед державою, Батьківщиною і співгромадянами [69, с. 204–205].

У педагогічному вимірі громадянська компетентність охоплює громадянську свідомість, почуття громадянської гідності, відповідальності та обов'язку, правосвідомість, громадянську активність, повагу до українських традицій, готовність захищати Батьківщину та дотримуватися демократичних цінностей. Важливими складовими громадянської компетентності є також почуття власної гідності, внутрішньої свободи, особистої відповідальності та гордості за свою державу [69, с. 202].

Частина дослідників трактує громадянську компетентність у широкому значенні як функціональну основу громадянського суспільства, що забезпечує ефективну діяльність окремої особи, соціальних груп і суспільства в цілому. У більш вузькому розумінні її визначають як важливу характеристику сучасної людини, складне багатовимірне явище, яке проявляється через наявність громадянських цінностей, якостей, норм поведінки та відповідальності за власні громадянські дії [69, с. 204–205].

О. Пометун розглядає громадянську компетентність як здатність і спроможність особистості активно, відповідально та ефективно реалізовувати громадянські права й обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. Вона підкреслює, що це інтегративна характеристика особистості, яка також включає психологічну готовність до активної громадянської участі [24, с. 117].

Т. Смагіна трактує громадянські компетентності як сукупність знань, умінь, навичок, емоційно-ціннісних орієнтацій і переконань, що допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві та успішно реалізувати себе як громадянина України [60, с. 230].

Т. Ремех розглядає громадянську компетентність як інтегровану властивість особистості, що відображає рівень її готовності до активної участі в суспільному житті. Вона тісно пов'язана з громадянськістю як духовно-моральною цінністю та світоглядною характеристикою людини, яка формується через усвідомлення своєї належності до держави й національної спільноти [54, с. 39].

Водночас дослідниця наголошує громадянська компетентність охоплює систему знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, переконань та емоційного

досвіду особистості. Саме вони сприяють усвідомленню людиною свого місця в суспільстві, відповідальності за власні вчинки, формують відчуття себе свідомим громадянином, готовим працювати на благо держави та брати участь у її розвитку [54, с. 39].

Структура громадянської компетентності, за підходом Т. Ремех, є багатокомпонентною і включає кілька взаємопов'язаних складників. Мотиваційний компонент відображає інтерес учня до суспільного життя, його ініціативність, прагнення брати участь у соціальних процесах і впливати на події. Він формує основу активної громадянської позиції та залученості до життя громади [54, с. 38].

Ціннісний компонент охоплює систему громадянських цінностей, таких як повага до прав людини, толерантність, відповідальність, гідність, демократичні принципи, соціальна справедливість і рівність. Саме він визначає моральні орієнтири поведінки учня та його ставлення до суспільства і держави [54, с. 38].

Когнітивний компонент включає знання про права і свободи людини, функціонування держави, демократичні інститути, механізми захисту прав, а також розуміння соціальних процесів. Він формує інтелектуальну основу громадянської поведінки та дозволяє орієнтуватися в суспільному житті [54, с. 38].

Операційно-поведінковий компонент відображає практичні вміння та навички, необхідні для участі в громадянському житті. До них належать уміння співпрацювати, вести діалог, аргументувати позицію, брати участь у прийнятті рішень, діяти відповідально та критично мислити [54, с. 38] (див. Додаток А).

У практичному вимірі громадянська компетентність проявляється через соціально-комунікативні та інформаційно-медійні вміння, здатність до розв'язання соціальних конфліктів, готовність до відповідального вибору та активну громадянську участь. Вона формує здатність учня ефективно діяти в умовах демократичного суспільства та робити усвідомлений життєвий вибір [54, с. 38] (див. Додаток Б).

Зміст шкільної історичної освіти є одним із ключових компонентів процесу навчання історії та становить упорядковану систему історичної інформації. Вона засвоюється учнями у вигляді історичних знань, умінь і навичок, що відображають опанування вже відомих способів діяльності. Крім того, вона включає досвід творчої пізнавальної роботи над розв'язанням проблем, які людство вирішувало в минулому, а також досвід емоційно-ціннісного ставлення до світу, людей і себе, що забезпечує гармонійний розвиток особистості [45, с. 25].

Курс історії України в старшій школі сприяє формуванню національної свідомості та громадянської позиції учнів. Його зміст дозволяє «олюднити» історію, розкрити морально-ціннісний аспект історичних подій, сформуванню повагу до держави, її законів, культури та традицій. Це створює умови для виховання громадянина, який усвідомлює себе частиною суспільства та здатний до відповідальної діяльності [41, с. 3–4].

Формування громадянської компетентності на уроках історії України передбачає три взаємопов'язані етапи. Перший – етап усвідомлення, під час якого учні вивчають історичний матеріал, встановлюють причинно-наслідкові зв'язки та розуміють значення подій. Другий – етап переживання, що передбачає моральну оцінку історичних явищ з позицій загальнолюдських, національних і особистісних цінностей. Третій – етап готовності, який характеризується формуванням особистісного ставлення, здатності до свідомого вибору та самоусвідомлення як громадянина [41, с. 4].

У процесі навчання історії важливим є формування ціннісних орієнтацій учнів, які проявляються у готовності до відповідального вибору, повазі до прав і свобод людини, розумінні значення національної історії та культури. Саме через аналіз історичних подій крізь призму моральних, пізнавальних та естетичних аспектів забезпечується глибоке засвоєння громадянських цінностей [41, с. 6].

Отже, толерантність і громадянська компетентність у сучасній педагогіці та історичній освіті є важливими умовами формування свідомої, відповідальної та соціально активної особистості. Толерантність забезпечує здатність людини до

поваги, взаєморозуміння, прийняття культурного й світоглядного різноманіття, конструктивного діалогу та мирного розв'язання конфліктів, тоді як громадянська компетентність охоплює знання, уміння, цінності та навички, необхідні для активної участі в суспільному житті, реалізації прав і виконання громадянських обов'язків. Важливу роль у розвитку цих якостей відіграє історична освіта, оскільки саме в процесі вивчення історії учні навчаються критично мислити, аналізувати суспільні процеси, поважати права людини, культурне різноманіття та демократичні цінності. Через роботу з історичними подіями, джерелами та різними точками зору формується здатність до відповідальної громадянської поведінки, толерантної взаємодії та усвідомлення власної ролі в розвитку демократичного суспільства.

1.2. Роль релігії та церкви в історичному розвитку українського народу

Релігія в історії українського суспільства виступала не лише системою вірувань і культових практик, а й важливим елементом формування колективної свідомості, соціальної організації та культурної спадковості. У соціокультурному вимірі вона виконувала функцію символічного осмислення світу, через яке суспільство закріплювало моральні норми, уявлення про справедливість і межі допустимої поведінки. Релігійні уявлення, обрядовість і діяльність церковних інституцій впливали на повсякденне життя, родинну етику, структуру громади та формування історичної пам'яті. У різні історичні періоди релігія виконувала світоглядну, інтегративну, нормативну та комунікативну функції, сприяючи як внутрішній консолідації суспільства, так і розмежуванню соціальних груп [21, с. 130–132; 29, с. 35–37].

До 988 релігійні уявлення на території сучасної України мали політеїстичний характер і були тісно пов'язані з природними циклами, землеробською культурою та родовою організацією суспільства. Культові практики регулювали календарні свята, господарську діяльність і сімейні обряди, формуючи систему традицій, яка забезпечувала соціальну згуртованість. У цей період релігія не відокремлювалася від повсякденного життя, а була його

частиною, яка визначала моделі поведінки та способи взаємодії в межах громади. Саме тоді закладалися ранні форми колективної ідентичності, що базувалися на спільних віруваннях і ритуалах [18, с. 20–21].

Хрещення Русі у 988 р. стало одним із ключових цивілізаційних переломів в історії українських земель, оскільки воно не лише змінило релігійну систему, а й заклало основу для довготривалих трансформацій у політичному та культурному розвитку суспільства. Запровадження християнства сприяло подоланню племінної роздробленості та формуванню єдиного світоглядного простору, який об'єднав різні соціальні групи навколо спільних моральних і духовних цінностей. Важливим наслідком цього процесу стало також зміцнення князівської влади через надання їй сакрального статусу, що підвищило рівень легітимності державного управління та сприяло консолідації Київської Русі як політичного утворення [27, с. 4, 9–10].

Не менш значущим був культурно-освітній вплив хрещення, який визначив подальший розвиток української цивілізації. Поширення християнства сприяло запровадженню писемності, розвитку книжної традиції, появі перших шкіл при церквах і формуванню осередків освіти в монастирях. Це забезпечило інтеграцію руського суспільства до візантійсько-європейського культурного простору та сприяло становленню літописання, літератури й монументального храмового будівництва. У результаті хрещення Русі стало не лише релігійною подією, а й фундаментом формування української культурної ідентичності та історичної пам'яті [25, с. 26; 27, с. 11–12].

У період феодальної роздробленості та монгольської навали церковні структури відігравали роль одного з небагатьох стабільних елементів суспільного життя. Правителі Орди, усвідомлюючи вплив церкви на суспільство, надали православному духовенству певні привілеї: його звільнили від сплати данини та гарантували недоторканність церковних і монастирських земель, однак духовенство як і князі, повинні були отримувати ярлики. Завдяки цьому навіть у період монгольської навали монастирі та церкви залишалися важливими осередками культурного й духовного життя. Незважаючи на політичну

дезінтеграцію, саме церква зберігала духовну єдність населення, підтримувала традиції писемності та забезпечувала тяглість культурного розвитку. Монастирі залишалися осередками освіти, літописання та духовного життя, що дозволяло зберігати історичну пам'ять навіть у періоди зовнішніх загроз і внутрішньої нестабільності [74, с. 46–47].

У литовсько-польську добу (XIV–XVI ст.) релігійна ситуація на українських землях ускладнилася через конфесійні та політичні зміни. У межах Великого князівства Литовського православна церква спочатку користувалася відносною свободою: литовські князі, особливо на ранніх етапах, не проводили активної релігійної уніфікації. Православні єпископії продовжували діяти, а духовенство зберігало свої землеволодіння та вплив у культурному житті. Водночас із посиленням польського впливу після Кревської унії 1385 р. становище православної церкви поступово погіршувалося. Католицька церква отримувала державну підтримку, що призводило до нерівності між конфесіями. Православне духовенство обмежувалося в політичних правах, а частина єпископій потрапляла під тиск латинізації [72, с. 119–120].

У цей період важливим явищем стало формування ідеї окремої церковної організації на українських землях (зокрема Галицької митрополії), що відображало прагнення місцевих еліт до церковної самостійності та захисту православної традиції [59, с. 252].

Православна церква поступово втрачала частину своїх позицій, однак залишалася важливим чинником збереження культурної ідентичності. Велику роль у цьому процесі відігравали братства, які організовували школи, друкарні та культурно-освітню діяльність. Вони сприяли розвитку української мови, підтримували релігійну традицію та протидіяли процесам асиміляції. Церква в цей період виконувала функцію культурного захисту спільноти та збереження її історичної тяглості [30, с. 99].

У козацьку добу XVII–XVIII століть православна церква стала важливим елементом суспільно-політичного життя. Вона сприяла формуванню козацької державності, виконувала освітню функцію та утверджувала морально-етичні

норми суспільства. Релігійна ідентичність відігравала значну роль у консолідації козацької спільноти, закріплюючи уявлення про захист віри як складову захисту батьківщини. Водночас церковне життя розвивалося в умовах взаємодії та суперечностей із політичною владою [30, с. 100].

Тісний зв'язок між церквою та козацтвом частково стабілізував православне середовище й створював умови для його подальшого розвитку. Підтримка козаками православних ієрархів допомагала протидіяти латинізації церкви. Посилення конфесійної напруги поступово загострювало ситуацію, що вимагало пошуку компромісних рішень. У цьому контексті король Владислав IV розглядав можливість створення окремого незалежного Українського (Руського) патріархату [30, с. 100].

Церковна еліта залишалася ключовим учасником історичних процесів. Ідея окремого патріархату могла стати основою для певної консолідації українських земель у межах єдиної церковної структури під духовним проводом і підтримкою козацтва [30, с. 100].

У період входження українських земель до складу Російської та Австрійської імперій релігійне життя набуло регіональних особливостей. Після приєднання Київської митрополії у 1688 р. до Московського патріархату відбувся поступовий перехід від відносної автономії української церкви до втрати її самостійності. Це послабило роль Київської митрополії як духовного та культурного центру українського народу [77, с. 78–79].

Церква тривалий час залишалася важливим чинником суспільного життя, однак її автономні права були поступово обмежені. Передача окремих єпархій та монастирів під безпосередню юрисдикцію Московського патріарха призвела до розпаду єдиної церковної структури та зменшення впливу Київської митрополії. Унаслідок цього православна церква втрачала можливості впливати на національно-культурний розвиток українців у попередньому обсязі. У період правління Петра I церква була фактично підпорядкована державі та включена до адміністративної системи імперії. Це зумовило ліквідацію багатьох традиційних українських церковних особливостей, обмеження самоврядування духовенства та

посилення контролю з боку влади. Важливу роль у цьому процесі відіграло використання церкви як інструменту державної політики та ідеології [77, с. 79–80].

Попри утиски, церква залишалася важливим елементом духовного життя суспільства. Вона виконувала освітню функцію, впливала на формування моральних норм і частково зберігала культурні традиції українського народу [77, с. 93].

Після переходу Галичини під владу Австрійської імперії у 1772 р. релігія стала одним із ключових чинників суспільного та культурного життя. У регіоні домінувала католицька церква, однак греко-католицька церква поступово перетворилася на головний осередок духовного й національного розвитку українського населення. Вона відіграла важливу роль у збереженні ідентичності українців в умовах соціальної нерівності та політичного контролю [77, с. 151].

Важливе значення мали реформи австрійської влади за Йосипа II, які сприяли піднесенню статусу греко-католицької церкви. Її було зрівняно в правах з іншими конфесіями, а духовенство отримало державний статус. Це дало змогу підвищити рівень освіти та впорядкувати церковне життя. Значну роль у цьому процесі відіграла підготовка духовенства в семінаріях, зокрема у Відні та Львові, що сприяло формуванню освіченого греко-католицького кліру [77, с. 151–152].

Греко-католицька церква поступово стала важливим центром освіти й культури. Вона сприяла поширенню шкільництва, розвитку української мови та підвищенню культурного рівня населення. Діяльність духовенства виходила за межі суто релігійної сфери та охоплювала також просвітницьку роботу й підтримку національного розвитку [77, с. 152–153].

У XIX ст. греко-католицька церква відіграла провідну роль у формуванні українського національного руху в Галичині. Саме з її середовища виходили діячі культурного відродження, зокрема учасники «Руської трійці», які сприяли утвердженню української мови та національної свідомості. Церква стала

важливим осередком підтримки української літератури, освіти та фольклорних традицій [77, с. 153].

У революційний період 1848 р. греко-католицьке духовенство активно долучилося до політичного життя, підтримавши ідеї національного представництва українців у складі імперії. Воно стало ініціатором створення Головної Руської Ради, яка захищала інтереси українського населення та вимагала адміністративного поділу Галичини за національною ознакою [77, с. 154].

У період Української національно-демократичної революції 1917–1921 років релігія та церква посіли важливе місце в процесі державотворення. У програмах Української Центральної Ради, Української Держави П. Скоропадського та Директорії УНР питання «національної церкви» розглядалося як одне з ключових, що свідчило про тісний зв'язок між релігійним і національно-культурним розвитком українського суспільства.

Українська Центральна Рада приділяла значну увагу церковним питанням, зокрема через положення Третього Універсалу та ініціювання Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Це засвідчило прагнення впорядкувати відносини між державою та церквою і визначити статус православної церкви в нових політичних умовах [57, с. 65].

За доби Гетьманату П. Скоропадського державна політика у релігійній сфері характеризувалася інституційним оформленням церковного управління через створення Міністерства і сповідань. Воно займалося регулюванням діяльності різних конфесій і забезпечувало відносну стабільність державно-церковних відносин. Важливу роль у церковному житті відігравав також Всеукраїнський Православний Церковний Собор [68, с. 125].

Директорія УНР у свою чергу намагалася вирішити питання автокефалії православної церкви, ухваливши відповідні законодавчі акти та підтримуючи ідею створення Української автокефальної православної церкви. Значною подією стала діяльність Всеукраїнського Церковного Собору та спроби міжнародного визнання української церковної самостійності [57, с. 65].

Релігія в цей період виконувала не лише духовну, а й суспільно-політичну функцію. Вона впливала на формування національної ідентичності, сприяла консолідації суспільства та розвитку культурно-освітніх процесів. Водночас держава розглядала церкву як важливу інституцію, здатну впливати на суспільні настрої та підтримувати державотворчі процеси [57, с. 67–68].

Перехід до радянського періоду означав радикальну зміну державної політики щодо релігії. У 1920–1930-х роках радянська влада розгорнула масштабну антирелігійну кампанію, яка була спрямована на витіснення релігії з суспільного життя та підпорядкування церкви державному контролю. Радянська антирелігійна політика передбачала інституційне обмеження діяльності церкви: створення спеціальних державних органів для контролю релігійної сфери, регулювання діяльності духовенства та поступове звуження прав релігійних громад. Законодавчі акти кінця 1920-х років суттєво обмежили можливості церковної діяльності, дозволяючи лише богослужіння, тоді як просвітницька та благодійна функції церкви були заборонені. Це призвело до послаблення традиційних механізмів духовного та культурного впливу релігії на суспільство [70, с. 103–104].

Релігія в даний період виступала носієм традицій, культурної пам'яті та національної ідентичності, що формувалася протягом попередніх століть. Саме тому антирелігійна політика супроводжувалася не лише адміністративними заходами, а й руйнуванням матеріальної та культурної спадщини церкви, що мало на меті послаблення її впливу на суспільний розвиток. Попри масові репресії, закриття храмів і переслідування духовенства, релігія не була повністю витіснена з суспільного життя. Навпаки, в умовах соціальних потрясінь, колективізації, голодоморів та політичних репресій вона часто ставала духовною опорою для населення. Це свідчить про її глибоку інтегрованість у структуру українського суспільства та складність її повного витіснення з історичного процесу [70, с. 112].

Релігійна політика німецької окупаційної влади на території України в 1941–1944 рр. у прифронтових і окупованих зонах Рейхскомісаріату «Україна» характеризувалася складною взаємодією військової та цивільної адміністрацій, а

також протистоянням «старої» (військово-бюрократичної) і «нової» (нацистської партійної) німецької еліти [26, с. 176].

На початку окупації німецька влада частково дозволяла відродження релігійного життя. В умовах військової адміністрації спостерігалася відносна толерантність до різних конфесій – православ'я, протестантських течій і навіть ісламу. Релігійні громади використовувалися також як інструмент впливу на населення та контролю територій [26, с. 179].

З 1942 року політика поступово змінювалася: посилювався контроль з боку окупаційного режиму. обмежувалася автономія церков, посилювалася заборона на політизацію релігійного життя. Виникали конфлікти між різними церковними течіями та між конфесіями і окупаційною владою. У підсумку релігійна політика мала непослідовний характер: спочатку допускалася певна свобода для тактичного використання релігії, а згодом вона була підпорядкована жорсткому контролю нацистської адміністрації. Домінування поступово перейшло до «нової» еліти, яка повністю інтегрувала релігійну сферу в ідеологічну систему окупаційного режиму [26, с. 179–180].

Наприкінці 1950-х рр. відбувся новий етап посилення державного тиску на релігію. Масово закривалися храми та молитовні будинки, активізувалася антирелігійна пропаганда, а окремі конфесії, зокрема адвентисти сьомого дня, зазнали заборон. У протестантському середовищі посилювалися внутрішні конфлікти, зокрема серед баптистів, що призвело до утворення опозиційних груп. Це відображало загальну політику держави на обмеження впливу релігійних організацій у суспільстві [17, с. 155].

Після усунення М. Хрущова релігійна політика стала менш репресивною, але не втратила контрольного характеру. Влада поступово перейшла від прямих заборон до більш опосередкованих методів впливу – через законодавство, адміністративний нагляд і антирелігійну ідеологію. Хоч масові закриття храмів припинилися, держава й надалі регулювала діяльність релігійних організацій [17, с. 155–156].

У період перебудови (кінець 1980-х рр.) відбувся якісний історичний злам у державно-церковних відносинах. Релігія перестала розглядатися виключно як ідеологічний противник, а Церква отримала можливість відкритого розвитку. Відродилися УГКЦ та УАПЦ, що мало важливе історичне значення, оскільки відновлювало перервані традиції релігійного життя в Україні та сприяло формуванню нової конфесійної карти держав [17, с. 156].

Упродовж XX – початку XXI століття державно-конфесійні відносини в Україні пройшли складний шлях трансформації, що відображає загальні зміни політичного устрою, правової системи та суспільних цінностей. Їх становлення тісно пов'язане з переходом від радянської моделі державного атеїзму до сучасної системи свободи совісті, у якій релігійні організації набули статусу важливих елементів громадянського суспільства та культурної ідентичності [63, с. 336].

Важливим історичним етапом стало проголошення Декларації про державний суверенітет 1990 р., яка започаткувала відхід від радянської моделі державного атеїзму та відкрила шлях до відновлення релігійної свободи [1]. Прийняття у 1991 р. Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» стало ключовим кроком у формуванні нової правової системи, що закріпила право людини на свободу віросповідання та визначила нову роль Церкви в суспільстві [6].

Історично важливою функцією цих змін стало подолання наслідків радянської антирелігійної політики, яка передбачала обмеження діяльності Церкви, масове закриття храмів і витіснення релігії з публічного простору. На початку 1990-х років держава фактично відновила інституційну присутність релігії в суспільному житті, що сприяло відродженню традиційних конфесій, зокрема православ'я, греко-католицизму та протестантських рухів. Таким чином, релігія знову стала важливим елементом культурної та ідентифікаційної системи українського суспільства [63, с. 337].

Упродовж 1990–2000-х років історична роль держави полягала у формуванні балансу між свободою совісті та регулюванням релігійної сфери. Саме в цей період загострилися міжконфесійні відносини, зокрема між

православними церквами, греко-католиками та протестантськими спільнотами. Водночас почали формуватися інститути міжконфесійного діалогу, що відіграли стабілізаційну роль у зменшенні конфліктності [63, с. 337].

Окрему історичну роль відіграло формування механізмів альтернативної (невійськової) служби, яке відображало спробу держави поєднати оборонні потреби з правом на свободу совісті. Це стало проявом демократизації правової системи та визнання релігійних переконань як важливого елементу правового статусу громадянина [63, с. 337].

У сучасний період, особливо після 2014 року та в умовах повномасштабних безпекових викликів, історична роль держави у сфері релігії набула нового виміру. Вона полягає у захисті національної безпеки через регулювання діяльності релігійних організацій, що можуть бути пов'язані з ворожими політичними впливами, а також у переосмисленні меж свободи совісті в умовах війни [63, с. 340].

Загалом, релігія та церква в історії України виступали одним із ключових чинників довготривалого розвитку суспільства, забезпечуючи його духовну тяглість, культурну єдність та збереження історичної пам'яті. У різні історичні періоди їхня роль змінювалася відповідно до політичних умов, однак незмінним залишалося значення церкви як інституції, що впливала на формування цінностей, норм поведінки та колективної ідентичності. Саме тому релігія є важливою складовою історичного процесу в Україні, яка суттєво вплинула на становлення українського суспільства в його сучасному вигляді.

Толерантність і громадянська компетентність є взаємопов'язаними складовими сучасного освітнього процесу, що забезпечують формування особистості, здатної до відповідальної, свідомої та активної участі в житті суспільства. Толерантність у цьому контексті постає як багатовимірне явище, що охоплює знання про права людини й культурне різноманіття, емоційне сприйняття іншості та поведінкові практики, засновані на повазі, діалозі й ненасильницькому розв'язанні конфліктів. Громадянська компетентність, у свою чергу, інтегрує знання, цінності, уміння та досвід соціальної взаємодії, необхідні

для критичного осмислення суспільних процесів і реалізації активної громадянської позиції в умовах демократії.

Особливе місце у змісті історичної освіти займає релігія та церква як важливі чинники історичного розвитку українського народу. Їхній багатовіковий вплив на духовне життя, культуру, освіту та соціальну організацію суспільства дозволяє глибше зрозуміти процеси формування національної ідентичності та історичної пам'яті. Відтак звернення до релігійного компонента в межах шкільного курсу історії створює додаткові можливості для виховання толерантності, громадянської свідомості та відповідального ставлення до культурного різноманіття.

РОЗДІЛ 2

Аналіз змісту навчання історії України у 10 класі щодо висвітлення питань релігії та церкви

2.1. Нормативно-правові та програмні засади вивчення історії релігії та церкви в курсі історії України 10 класу

Сучасна шкільна освіта орієнтуються на компетентнісний підхід, що передбачає не лише засвоєння фактів, а й формування в учнів уміння аналізувати історичні процеси, робити обґрунтовані висновки та пов'язувати історичні явища з сучасними суспільними цінностями.

У цьому контексті історія релігії та церкви в курсі історії України 10 класу розглядається як частина соціокультурного розвитку суспільства. Вона не зводиться до конфесійного викладу, а подається через призму взаємодії держави, суспільства та релігійних інституцій. Такий підхід дає змогу учням зрозуміти роль церкви в різні історичні періоди, причини конфліктів у релігійній сфері та їхній вплив на суспільні процеси, а також усвідомити значення свободи совісті як однієї з базових демократичних цінностей.

Вивчення історії релігії та церкви шкільному курсі історії України у 10 класі здійснюється відповідно до чинної нормативно-правової бази та освітніх документів, що покликані регулювати зміст і організацію шкільної історичної освіти у закладах загальної середньої освіти (далі ЗЗСО).

Першочергово слід згадати Конституцію України відповідно до якої, кожному громадянину гарантується свобода світогляду і віросповідання, що передбачає рівне ставлення держави до всіх релігійних організацій та недопущення нав'язування будь-яких релігійних переконань, зокрема у закладах освіти [7].

Положення Конституції України конкретизуються у діючих законах України «Про освіту», а також «Про повну загальну середню освіту»

Стаття 5 Закону України «Про освіту» закріплює, що освіта в навчальних закладах має світський характер. Це означає, що освітній процес відокремлений

від діяльності релігійних організацій і не може використовуватися для пропаганди будь-яких релігійних поглядів або нав'язування учням певних переконань. У цій же статті наголошується на гарантуванні кожній особі права на свободу світогляду і віросповідання, що передбачає рівне ставлення держави до різних релігійних і нерелігійних позицій [4].

У статті 6 Закону «Про освіту» визначено ключові принципи освітньої діяльності, серед яких рівність прав усіх учасників освітнього процесу, недопущення будь-яких форм дискримінації та забезпечення поваги до людської гідності. У практичному вимірі це означає, що під час викладання навчальних предметів, зокрема історії, навчальний матеріал має бути неупередженим, об'єктивним і позбавленим ідеологічної або конфесійної заангажованості [4].

Крім того, у статті 12 Закону «Про освіту» йдеться про компетентнісний підхід в освіті, який передбачає формування ключових компетентностей учнів. Серед них особливо важливими є громадянська та культурна компетентності, що сприяють розумінню ролі релігії та церкви як складових історичного та культурного розвитку суспільства, а не як об'єкта релігійного навчання [4].

У свою чергу Закон України «Про повну загальну середню освіту» гарантує всім здобувачам освіти рівний доступ до навчання незалежно від їхніх переконань, соціального походження чи релігійної належності. У шкільному середовищі забороняється будь-яке обмеження прав учнів або створення нерівних умов через їхні світоглядні особливості [5].

Окремо Закон «Про повну загальну освіту» встановлює заборону дискримінації, що передбачає недопущення упередженого ставлення чи нерівного поводження з учнями. Такі норми забезпечують рівні умови навчання для всіх учнів і створюють підґрунтя для об'єктивного вивчення історичних процесів, зокрема ролі релігії та церкви в історії України [5].

Організація навчання у ЗЗСО здійснюється відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти, який окреслює основні вимоги до вивчення історії у навчальних закладах та спрямовує навчальний процес на формування в учнів розуміння суспільного, культурного і духовного розвитку. У межах

шкільного курсу історії релігія та церква вивчаються як елементи культурного, освітнього й суспільного розвитку України [3].

Під час розгляду тем пов'язаних з історією церкви, важливим є дотримання наукового та неупередженого підходу. Матеріал повинен подаватись з урахуванням принципів толерантності й поваги до різних світоглядних позицій, а релігійні процеси розглядаються насамперед як історичне явище [3].

Державний стандарт важливий не лише як документ, що визначає вимоги до навчання, а і як основа формування світоглядних та ціннісних орієнтирів учнів. У ньому значна увага приділяється особистісному розвитку школярів, формуванню громадянських і соціальних компетентностей, розвитку вміння спілкуватися, співпрацювати та поважати права людини. У межах історичної освіти це передбачає вивчення суспільних і релігійних процесів через розвиток критичного мислення, уміння аргументовано висловлювати власну позицію та поважати різні погляди [3].

Під час вивчення історії релігії та церкви важливим є виховання толерантного ставлення до культурного й світоглядного різноманіття, розуміння учнями небезпеки дискримінації та насильницької політики щодо свободи переконань. Школа не повинна формувати в учнів певні релігійні чи атеїстичні погляди, однак має сприяти усвідомленню значення свободи совісті та права людини на власний світоглядний вибір. Історичний досвід релігійних переслідувань і примусової секуляризації розглядається як важливий приклад для розуміння демократичних цінностей і розвитку сучасного громадянського суспільства [3].

Зміст курсу історії України у 10 класі визначається навчальною програмою затвердженою МОН України та реалізується через підручники й навчально-методичні матеріали [12].

Відповідно до навчальної програми, питання історії релігії та церкви у курсі історії України розглядаються у тісному зв'язку із суспільно-політичним і культурним розвитком українських земель. Навчальна програма передбачає висвітлення ролі церкви як важливого чинника суспільного життя, що впливав на

формування духовних цінностей, світогляду населення та національної свідомості українців [12].

У змісті курсу значна увага приділяється діяльності православної, греко-католицької та інших конфесій, їх участі у культурному розвитку. Програма також акцентує увагу на міжконфесійних відносинах, релігійній політиці різних держав щодо українських земель, а також на впливі церковних інституцій на громадське та політичне життя. Розглядаються питання становища церкви в різні історичні періоди, взаємин між державою і церквою, а також участі духовенства у національно-визвольних та культурних процесах [12].

Програмою передбачено виявлення специфіки розвитку громадського і релігійного життя, освіти, науки та мистецтва в умовах зміни державних режимів (УНР, Українська Держава, ЗУНР, радянських квазідержавних утворень) протягом Української революції 1917 – 1921 рр. У цьому контексті роль церкви розглядається опосередковано як частина суспільного життя, що впливала на формування національної свідомості та духовних орієнтирів населення [12, с. 75].

Також у межах тем, присвячених політиці більшовицької влади, передбачено розгляд ідеологічного впливу та «червоного імпералізму», що опосередковано охоплює й антирелігійні процеси, зокрема обмеження діяльності релігійних інституцій [12, с. 75].

У межах вивчення теми: «Україна у складі тоталітарної системи – Союзу Радянських Соціалістичних Республік» історія релігії та церкви представлена безпосередньо через окремі елементи змісту, пов'язані з політикою радянської влади 1920–1930-х рр. Центральне місце займає Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), яка розглядається в контексті політики «українізації» та спроб формування національно-культурного й церковного відродження. Поряд із цим у програмі визначено антирелігійну політику радянської влади та її наслідки, що проявлялися в обмеженні діяльності релігійних інституцій, посиленні державного контролю над церквою та згортанні релігійного життя. Завершальним елементом є «самоліквідація» УАПЦ, яка

розглядається як результат тиску тоталітарної системи та ліквідації церковної [12, с. 77–79].

У межах розділу: «Культурне й релігійне життя на західноукраїнських теренах в умовах іноземного панування» історія релігії та церкви розглядається в межах теми культурного й громадського життя західноукраїнських земель у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. Окремого блоку, присвяченого церковній історії, не передбачено, однак релігійна складова інтегрована у загальний аналіз суспільних процесів міжвоєнного періоду. Церква розглядається як важливий чинник збереження національної ідентичності українського населення. У програмі підкреслюється її роль у підтримці духовного життя громад, збереженні культурних традицій, а також у формуванні суспільної єдності українців Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття [12, с. 79–80].

Релігійне життя подається у зв'язку з діяльністю культурно-просвітніх організацій, кооперативного руху та політичних структур, які впливали на суспільну активність населення. Водночас акцентується, що церква функціонувала в умовах різної державної політики щодо українців, що позначалося на її становищі та можливостях впливу на суспільство [12, с. 79–80].

Передбачено навчальною програмою розгляд становища церкви в період Другої світової війни та умов її діяльності, зокрема вплив воєнних подій на церковне життя, зміни в організації та функціонуванні релігійних структур

Релігійний аспект розглядається через вплив нацистського окупаційного режиму та радянської влади на духовне життя населення, зокрема через обмеження діяльності релігійних організацій, використання пропаганди та контроль над суспільством. Окремі елементи церковної проблематики простежуються в контексті Голокосту та інших масових злочинів, де згадується діяльність Праведників народів світу, серед яких були представники релігійних громад [12, с. 81–82].

Доречним буде згадати і модельні навчальні програми з історії України, які є нормативно-методичною основою організації навчального процесу в ЗЗСО в умовах НУШ. Дані програми розроблені на основі Державного стандарту

профільної середньої освіти та визначають орієнтовний зміст навчання, очікувані результати та компетентності учнів. Модельні програми забезпечують варіативність викладання курсу, надаючи вчителю можливість обирати різні наукові підходи до інтерпретації історичних подій та адаптувати навчальний матеріал відповідно до освітніх потреб учнів.

До прикладу у модальній початковій програмі з історії України 10-12 класів авторства Гісем О.В, Бойка В.І. історія релігії та церкви не виокремлюється в самостійний розділ, а інтегрується в загальний зміст курсу як складова суспільно-політичного та культурного розвитку України. Релігійні процеси розглядаються у взаємозв'язку з державотворчими, соціальними та культурними явищами, що дає змогу учням аналізувати роль церкви в історичному розвитку суспільства, її вплив на освіту, культуру та формування національної свідомості [11].

За даною програмою зміст історії України у 10 класі структурований за проблемно-тематичним принципом і охоплює низку розділів, у яких також відображено релігійний аспект історичного процесу. Зокрема, у розділі «Українська революція. Постанова Української Народної Республіки» розглядається роль церкви в умовах революційних подій, її вплив на суспільно-політичні процеси та формування Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) як прояву національного церковного відродження [11, с. 12– 15].

У розділі «Боротьба за збереження української незалежності. Розподіл українських земель сусідніми державами» релігійне життя аналізується в умовах втрати державності та перебування українських земель під владою сусідніх держав. Акцентується на ролі церкви у збереженні національної ідентичності, культурних традицій та духовної єдності населення [11, с. 15– 19].

У розділі «Українська Соціалістична Радянська Республіка – ілюзія державності». Українські землі у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. Українська політична еміграція в країнах Європи» висвітлюється становище церкви в умовах радянської антирелігійної політики, її наслідки для церковного життя, а також роль релігійних інституцій у середовищі української еміграції як носіїв національних і духовних традицій [11, с. 20– 22].

Таким чином, нормативно-правові та програмні документи формують цілісну основу вивчення історії України в 10 класі. Конституція України та закони України «Про освіту» і «Про повну загальну середню освіту» закріплюють світський характер освіти, рівність прав учасників освітнього процесу, гарантії свободи совісті та недопущення дискримінації. Державний стандарт базової середньої освіти визначає компетентнісну спрямованість навчання та орієнтує на формування історичної, громадянської й культурної компетентностей. Навчальні програми конкретизують зміст курсу, інтегруючи історію релігії та церкви в загальний контекст суспільного розвитку, а модельні програми забезпечують варіативність і різні підходи до його реалізації. У сукупності ці документи забезпечують збалансоване, науково обґрунтоване та світоглядно нейтральне викладання історії релігії та церкви як складової історії України.

2.2. Зміст, підходи та акценти у висвітленні релігійної тематики у підручниках історії України для 10 класу

Підручники з історії України для 10 класу побудовані таким чином, що на початку навчального року десятикласники розпочинають вивчення з періоду Першої світової війни. Проте аналіз змісту навчальних параграфів свідчить, що основна увага авторів зосереджується переважно на воєнно-політичних подіях, міжнародних відносинах, бойових діях та соціально-економічних наслідках війни. При цьому питання релігії, становища церков та діяльності духовенства здебільшого залишаються поза межами окремого розгляду, що свідчить про другорядне місце релігійної проблематики у викладі матеріалу цього періоду [73, с. 13–34].

У структурі більшості підручників відсутні спеціальні підпункти або окремі параграфи, присвячені релігійному аспекту Першої світової війни. Навіть у випадках, коли побіжно згадуються окремі церковні діячі інформація, щодо їхньої діяльності інтегрується в загальний історичний контекст без акцентування на релігійній складовій. Це свідчить про другорядне місце релігійної проблематики у викладі матеріалу зазначеного періоду [83, с. 25–30].

Попри те, що церковні інституції в цей період, здійснювали благодійну допомогу та сприяли збереженню національної свідомості, їхня діяльність не отримує належного висвітлення. Недостатня увага до релігійної тематики звужує розуміння учнями духовного аспекту історичних подій та не дозволяє повною мірою усвідомити багатогранність суспільного життя воєнної доби внаслідок чого важко сформувані цілісне уявлення в учнів про повсякденне та суспільно-політичне життя українців в період Першої світової війни [100].

У підручниках історії України для 10 класу, період Української революції 1917–1921 рр. характеризується значно ширшим і змістовнішим висвітленням церковно-релігійного життя, ніж період Першої світової війни. У більшості підручників релігійна тематика подається як важлива складова національного відродження, державотворчих процесів і суспільно-політичної боротьби.

До прикладу у підручнику О. Струкевича основний зміст матеріалу зосереджується на процесах демократизації церковного життя після падіння Російської імперії, активізації руху за українізацію православної церкви, боротьбі за автокефалію та створенні УАПЦ. Увага також, приділяється діяльності Всеукраїнської православної церковної ради, ролі В. Липківського, скликанню церковних соборів, позиції Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР та ставленню більшовицької влади до церкви. Також висвітлюються міжконфесійні відносини, становище УГКЦ, римо-католицької церкви та загальна трансформація державно-церковних відносин [83, с. 101] (див. Додаток В, Г).

У підручнику О. Пометун основний зміст зосереджений на активізації українського церковно-громадського руху після Лютневої революції, боротьбі за автокефалію православної церкви, створенні «Братства Воскресіння Христа» та Всеукраїнської православної церковної ради. Значна увага приділяється прагненню українського духовенства реформувати церковне життя: запровадженню української мови в богослужінні, виборності духовенства, посиленню ролі мирян у церковному управлінні. Основними акцентами є націоналізація церковного життя, подолання залежності від Московського

патріархату та поєднання релігійних реформ із загальним процесом державотворення [80, с. 126] (див. Додаток Д).

У підручнику Т. Хлібовської релігійна тематика подається ширше, з урахуванням не лише православного руху, а й загального розвитку релігійного життя різних конфесій. Авторка акцентує увагу на ролі релігії як важливого чинника духовного життя суспільства, формування національної самосвідомості та суспільної консолідації. У змісті розділу висвітлюється розвиток автокефального руху, діяльність В. Липківського, проголошення автокефалії УАПЦ, а також антирелігійна політика більшовицької влади. Окремо звертається увага на становище римо-католицької церкви, УГКЦ та регіональні особливості західноукраїнських земель. Основними акцентами виступають міжконфесійні відносини, боротьба церкви за самостійність та вплив політичних режимів на релігійну сферу. Підхід Т. Хлібовської має комплексний суспільно-історичний характер, що дозволяє ширше розкрити духовний вимір революційної доби та місце релігії в суспільних трансформаціях [84, с. 132–133] (див. Додаток Е).

І. Бурнейко основний зміст церковно релігійно життя зазначеного періоду, зосереджує на ролі релігії в громадському житті, участі духовенства у політичних процесах, поширенні ідеї автокефалії Української православної церкви та діяльності В. Липківського як одного з провідників церковного національного руху. Значну увагу приділено становищу не лише православної, а й римо-католицької церкви, а також особливостям церковного життя на західноукраїнських землях. Основними акцентами є взаємозв'язок релігійного життя з національно-визвольними процесами, вплив революційних подій на демократизацію церковних структур та роль церкви у збереженні духовної єдності суспільства. Водночас окремо висвітлюється антирелігійна політика більшовицької влади, що супроводжувалася репресіями проти духовенства [73, с. 125].

У підручнику Н. Сорочинської церковно-релігійне життя 1920–1930-х рр. висвітлюється послідовно із детальним аналізом політики радянської влади щодо

церкви, процесів становлення УАПЦ та поступового згортання релігійного життя в умовах більшовицького режиму [82, с. 116].

Основний зміст охоплює перші кроки радянської влади щодо обмеження церковної діяльності після встановлення контролю над Україною. Значну увагу приділено декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, який формально проголошував свободу совісті, але фактично позбавляв церкву правового статусу, майнових прав і можливостей впливу на суспільство. Наголошується, що більшовицька влада використовувала законодавчі механізми для системного послаблення релігійних інституцій, обмеження прав духовенства та витіснення релігії із суспільного простору [82, с. 116].

Суттєвий акцент зроблено на антирелігійній політиці радянської держави у 1930-х рр. Авторка описує посилення репресій проти духовенства, закриття храмів, вилучення церковного майна, руйнування сакральної архітектури, адміністративний та податковий тиск на релігійні громади. Показано, що ліквідація УАПЦ стала частиною ширшої політики насадження державного атеїзму, спрямованої на повне витіснення релігії з суспільного життя. Виклад матеріалу Н. Сорочинської відзначається історико-правовою та суспільно-політичною спрямованістю. Авторка розглядає церковні процеси через взаємозв'язок із державною політикою, законодавчими змінами та ідеологічними установками більшовицького режиму [82, с. 163–164] (див. Додаток Є).

Окрім викладу Н. Сорочинської у більшості підручників історії України для 10 класу висвітлення церковної політики радянської влади 1920–1930-х років є обмеженим і фрагментарним. Зазвичай ці процеси подаються лише у загальному контексті встановлення більшовицького режиму, «культурної революції» та формування тоталітарної системи, без детального аналізу механізмів державної політики щодо церкви, етапів її реалізації та наслідків для релігійного життя суспільства або ж взагалі відсутні.

У підручнику О. Гісем церковно-релігійне життя 1920–1930-х рр. подається через конкретні події та персоналії, пов'язані з ліквідацією Української автокефальної православної церкви. Зокрема, згадуються арешти та репресії

проти митрополита М. Борецького (див. Додаток Ж), єпископа І. Павловського (див. Додаток З), та інших діячів УАПЦ, а також вказується, що репресій зазнали близько 2 тисяч священнослужителів. Окремо згадується кампанія руйнування храмів у Києві, серед яких Михайлівський Золотоверхий монастир (див. Додаток І), Микільський військовий собор та Трьохсвятительська церква, а також знищення сакральних об'єктів у Харкові (Свято-Миколаївський собор) і Полтаві (Успенський собор). Виклад матеріалу базується на конкретизації репресивної політики через персоналії та приклади знищення культурної спадщини [76, с. 158–159].

У підручнику О. Пометун релігійна тематика також подається з використанням конкретних історичних осіб і організацій. У контексті антирелігійної політики згадується Й. Сталін як ідеолог курсу «безбожної п'ятирічки» (1933–1937 рр.), що супроводжувався масовим закриттям і руйнуванням церков. Серед прикладів нищення сакральної архітектури наведено Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві, Свято-Миколаївський собор у Харкові (див. Додаток І) та Успенський собор у Полтаві (див. Додаток Й). Такий виклад поєднує персоніфікацію процесів із показом масштабних суспільних змін [80, с. 171–172].

Автори підручників показують, що антирелігійна політика радянської влади була спрямована не лише проти церковних організацій, а й на формування нової ідеології та системи суспільних цінностей. У цьому контексті релігійні інституції розглядалися владою як потенційна загроза державному впливу на суспільство. [76, с. 158–159; 80, с. 171–172]. Нажаль не достатньо, у методичному аспекті увага зосереджується на понятті свободи совісті, аналізі методів державної політики щодо церкви, змінах у релігійному житті населення та реакції людей на антирелігійні кампанії.

Згадується стан становища церкви в період 1920-1930 рр. в радянській Україні і в підручнику В. Власова однак матеріал, присвячений боротьбі радянської влади з релігією, подається комплексно через роботу з історичними документами, що дозволяє розкрити як зміст, так і механізми антирелігійної

політики 1920–1930-х рр. В. Власов, як і всі попередні згадувані автори підручників з історії України для 10 класу, також зосереджує увагу на ролі УАПЦ як важливого явища суспільно-політичного життя, яке поєднувало релігійне відродження з національними прагненнями українців і тому розглядалося владою як потенційно небезпечне [75, с. 206–208].

Однак автор акцентує увагу і на тому, що радянська держава використовувала комплекс ідеологічних, адміністративних і репресивних заходів для ліквідації впливу церкви: від пропаганди та розпалювання внутрішніх конфліктів до закриття храмів, вилучення церковних цінностей і переслідування духовенства. Дуже важливо, що підхід автора ґрунтується на аналізі першоджерел, що дозволяє простежити офіційну риторику влади та її практичну реалізацію, а також критично оцінити суперечність між проголошеною «свободою совісті» та реальною політикою державного атеїзму. Позаяк, коли підручник доповнює основний матеріал документами, біографічними довідками та запитаннями для аналізу, учні отримують можливість не лише засвоїти факти, а й зрозуміти складність церковно-політичної ситуації того часу [75, с. 206–208].

У більшості підручників рівня стандарту переважає узагальнений виклад антирелігійних кампаній, обмеження діяльності конфесій та руйнування церковних структур. Водночас більш ефективному розумінню теми сприяє використання документів, свідчень, статистичних матеріалів і завдань для аналізу. Це дозволить відрізняти ідеологічні твердження від історичних фактів та усвідомлювати механізми радянської пропаганди.

Історія релігії та церкви на західноукраїнських землях у міжвоєнний період у навчальних підручниках висвітлюється фрагментарно – переважно в окремих пунктах або підтемах, причому такий матеріал присутній не в усіх підручниках. Так, у підручнику Т. Хлібовської релігійне життя українських земель міжвоєнного періоду висвітлюється комплексно, із розподілом уваги між радянською Україною та західноукраїнськими територіями, що перебували під владою Польщі, Румунії та Чехословаччини. Авторка підкреслює роль Української греко-католицької церкви під проводом митрополита А. Шептицького, діяльність

Богословської академії (див. Додаток К) під керівництвом Й. Сліпого, (див. Додаток Л) а також переслідування православного населення в Польщі та румунізацію церковного життя в Бессарабії та Буковині. Головний акцент зроблено на взаємозв'язку релігії з національним самозбереженням українців в умовах асиміляційної політики сусідніх держав. Виклад матеріалу Т. Хлібовською має виразний національно-культурний характер, де церковна історія розглядається як складова боротьби за збереження української духовної та етнічної самобутності [84, с. 223–224].

У підручнику І. Бурнейка, релігійне життя західноукраїнських земель висвітлюється як важливий компонент суспільного розвитку та збереження української національної спільноти в умовах іноземного панування. Звертається увага на конфесійній структурі регіону, ролі греко-католицької та православної церков у формуванні національної свідомості, а також на репресивній політиці польської та румунської влади щодо українських вірян. Особливе місце відводиться діяльності митрополита А. Шептицького (див. Додаток М), захисту прав українських вірян, освітній діяльності церкви та боротьбі проти полонізації й румунізації. Основними акцентами є захист релігійних прав, культурна місія церкви та її роль як інституції національного самозбереження [73, с. 205–206].

У більшості підручників історії України, коли розглядається період Другої світової війни в межах тем, присвячених культурно-освітньому життю, питання становища церкви та релігійного життя практично не висвітлюється або подається дуже побіжно. Основна увага зосереджується на функціонуванні системи освіти, діяльності культурних установ, пропаганді, стані науки та мистецтва в умовах війни, тоді як роль церкви як важливого елемента духовного життя суспільства, її вплив на моральний стан населення, а також зміни в релігійній політиці на окупованих і радянських територіях залишаються поза окремим розглядом [83, с. 228–234].

Узагальнюючи зміст підручників історії України для 10 класу, можна констатувати, що релігійна тематика розглядається як інтегрована частина

політичного та культурного життя суспільства. Автори використовують різні методичні підходи, що дозволяє висвітлити роль церкви з кількох ракурсів.

Аналіз змісту підручників історії України для 10 класу дозволяє констатувати виразний хронологічний дисбаланс у висвітленні релігійного життя. Періоди Першої та Другої світових воєн висвітлюються переважно через призму воєнно-політичних подій, де інформація про становище церкви практично відсутня. Це створює розрив у розумінні повсякдення, оскільки роль церкви як інституції духовної підтримки та благодійності в умовах війни майже не розкривається [73, с. 13–34; 80, с. 240–245]. Натомість доба Української революції 1917–1921 рр. стає кульмінаційним моментом, де релігійне питання виходить на один рівень із політичною боротьбою за незалежність.

Фактологічний підхід, що є базовим для підручників О. Гісема, В. Власова та О. Струкевича, реалізується через подання конкретних дат, назв інституцій та ключових постатей. Це забезпечує учням чітку хронологічну сітку, проте часто обмежується переліком подій (арешти духовенства, закриття храмів) без глибокого аналізу внутрішньої логіки церковних процесів [75, с. 206–208; 76, с. 171–172; 83, с. 228–234]. Релігія тут виступає радше об'єктом державної політики, що особливо помітно в описах антирелігійних кампаній 1920–1930-х років.

Державницький підхід, найбільш характерний для підручників О. Пометун та Н. Сорочинської, акцентує увагу на взаємозв'язку релігії та процесів націотворення. Боротьба за автокефалію української церкви розглядається не як вузькоконфесійна справа, а як невід'ємна частина національно-визвольних змагань. У цьому контексті церковні структури (зокрема УАПЦ) трактуються як інструмент здобуття інституційної самостійності нації, що дозволяє школярам зрозуміти політичну вагу релігійного чинника в історії XX століття [80, с. 126; 82, с. 117].

Ціннісно-культурологічний аспект найповніше представлений у підручниках авторства Т. Хлібовської та І. Бурнейка, де фокус зміщується на роль церкви у збереженні національної ідентичності. У цих підручниках простежується регіональний дуалізм: якщо на Сході акцент робиться на трагедії репресій, то на

західноукраїнських землях церква (зокрема УГКЦ) постає як «духовна держава» в умовах іноземної асиміляції. Релігія тут інтерпретується як моральний ресурс суспільства, що забезпечує духовну єдність та культурну тяглість [73, с. 205–206; 84, с. 205–206; 223 224].

Важливим елементом сучасних підручників є зміна підходу до висвітлення постатей духовенства від простого згадування церковних ієрархів до показу їх як духовних і суспільних провідників. Постаті В. Липківського (див. Додаток Н) та А. Шептицького подаються як моральні авторитети, чия діяльність виходила далеко за межі суто релігійної сфери [80, с. 126; 84, с. 132–133].

Отже, аналіз підручників історії України для 10 класу засвідчує, що релігійна тематика посідає помітне місце у висвітленні суспільно-політичних процесів ХХ століття, однак її подання значною мірою залежить від авторських підходів і загальної структури навчального матеріалу. Найбільшу увагу церковно-релігійному життю приділено під час висвітлення доби Української революції та радянської антирелігійної політики 1920–1930-х рр., де релігія розглядається у взаємозв'язку з національно-визвольними процесами, державотворенням і політикою більшовицького режиму. У підручниках простежуються фактологічний, державницький і ціннісно-культурологічний підходи, що дозволяють розкрити роль церкви як суспільного, духовного та національного чинника.

Водночас релігійна проблематика у більшості підручників залишається фрагментарною та переважно інтегрується до ширших політичних або культурних тем. Недостатньо уваги приділяється повсякденному релігійному життю населення, трансформації релігійних практик, становищу віруючих у кризові періоди та антропологічному виміру історії релігії. Це ускладнює формування в учнів цілісного уявлення про місце релігії та церкви в соціокультурному розвитку українського суспільства ХХ століття. Разом із тим використання документів, біографічних матеріалів, статистичних даних і проблемних завдань свідчить про поступове посилення аналітичного та компетентнісного характеру сучасних підручників історії України.

2.3. Ціннісні орієнтири у висвітленні теми релігії та церкви в підручниках з історії України

Розгляд тем, що стосуються релігії та церкви в сучасній історичній освіті є важливим складником навчального процесу, оскільки сприяє не лише засвоєнню історичних знань, а й формуванню загальних та предметних компетентностей учнів. Опрацювання релігійної проблематики дає змогу глибше зрозуміти духовний, культурний і суспільний розвиток людства, а також усвідомити значення церковних інституцій у різні історичні періоди.

Умови сучасного полікультурного суспільства, міграційні процеси та посилення релігійної самоідентифікації роблять необхідним усвідомлення ролі релігії в історичному розвитку народу і держави. Опрацювання даних тем сприятиме формуванню толерантності, поваги до різних світоглядних позицій, а також розумінню впливу релігійних чинників на політичне, соціальне та культурне життя [37, с. 67].

Тому особливу роль у сучасній освіті відіграють ціннісні орієнтири - система моральних, соціальних і громадянських принципів, на яких ґрунтується навчально-виховний процес та формується особистість учня і які визначають зміст навчально-виховного процесу. Саме ціннісні орієнтири становлять систему моральних, соціальних і громадянських принципів, на яких ґрунтується формування особистості учня, його світогляду, поведінки та громадянської позиції [66, с. 89, 96].

У межах цього підходу вивчення теми релігії та церкви набуває важливого виховного значення. Вона безпосередньо пов'язана з громадянським, моральним і патріотичним вихованням учнів, оскільки сприяє формуванню системи цінностей, світоглядних переконань, поваги до культурної та духовної спадщини народу. Опрацювання цієї тематики допомагає виховувати толерантність, відповідальність, повагу до прав інших, національну свідомість і патріотизм [8].

У старшій школі формування ціннісних орієнтацій пов'язане з професійним і особистісним самовизначенням учнів. Саме в юнацькому віці відбувається

становлення моральних, світоглядних і життєвих орієнтирів, формується здатність усвідомлено оцінювати власні інтереси та здібності. Профільне навчання створює умови для розвитку індивідуальної освітньої траєкторії старшокласників, допомагає поєднати навчальні інтереси з життєвими пріоритетами та сприяє самореалізації особистості [20, с. 46].

Ціннісні орієнтації старшокласників формуються під впливом соціокультурних чинників, освітнього середовища, педагогічної підтримки та міжособистісного спілкування. Вони виступають регуляторами поведінки, визначають ставлення учнів до суспільства, навчання, майбутньої професії та власного життєвого вибору. Особливого значення у 10 класі набувають такі загальнолюдські цінності, як гуманізм, справедливість, свобода, відповідальність, честь і совість, що стають моральними орієнтирами для молоді [20, с. 46].

Ціннісні орієнтири є важливою складовою сучасного освітнього процесу, оскільки саме вони визначають моральні засади виховання особистості та формують світогляд учнів. У Законі України «Про освіту» зазначено, що метою освіти є всебічний розвиток людини, формування її здібностей, компетентностей і цінностей, необхідних для життя в суспільстві. Відповідно, школа має не лише передавати знання, а й виховувати відповідальних громадян, здатних до свідомого вибору, поваги до інших людей та активної участі в суспільному житті [4].

В період третього тисячоліття освітній процес повинен сприяти формуванню моральних орієнтирів, які допомагають учневі усвідомлювати власну відповідальність перед суспільством, поважати права людини, дотримуватися принципів справедливості та толерантності. Саме тому цінності розглядаються як основа виховання і важливий чинник розвитку особистості [93, с. 1–4].

Слід зауважити, що формування ціннісних орієнтирів відбувається не лише під час вивчення окремих навчальних предметів, а й через загальну атмосферу шкільного середовища, поведінку вчителів, взаємини між учнями та співпрацю школи з батьками. Учні засвоюють цінності насамперед через практичний досвід,

спостереження за ставленням до людей, способами вирішення конфліктів, дотриманням норм взаємоповаги та справедливості [93, с. 14–17].

Одним із ключових ціннісних орієнтирів є гідність. Вона передбачає повагу до особистості, усвідомлення цінності кожної людини та недопущення приниження чи дискримінації. У шкільному середовищі це проявляється у доброзичливому ставленні між учасниками освітнього процесу, культурі спілкування та підтримці права кожного на власну думку [93, с. 6–9]. Важливим ціннісним орієнтиром є рівність, яка забезпечує однакові можливості для всіх учнів незалежно від їхнього соціального становища, статі, релігійних чи світоглядних переконань. Реалізація цього принципу в освіті сприяє формуванню атмосфери довіри, взаєморозуміння та недискримінації. [93, с. 10–11]. Суттєве значення має і справедливість, яка виявляється в об'єктивному оцінюванні знань, однаковому ставленні до всіх учнів та дотриманні чесних правил взаємодії. Саме справедливість формує довіру до школи та сприяє вихованню відповідального ставлення до навчання і власних вчинків [93, с. 14–15].

У зв'язку з цим особливого значення набуває зміст шкільного підручника з історії як одного з основних засобів передачі знань і ціннісних орієнтирів учням. Підручник має важливе значення у формуванні світогляду учнів, оскільки через зміст навчального матеріалу закріплює культурні традиції, суспільні норми та цінності. Окрім того, підручник сприяє формуванню в школярів системи поглядів, переконань і моральних орієнтирів. Завдяки цьому підручник впливає не лише на засвоєння знань, а й на виховання особистості, громадянина та носія культурних надбань суспільства [64, с. 126].

До прикладу, у підручнику з історії України авторства Т. Хлібовської, М. Крижановської та О. Наумчук під час розгляду теми: «Повсякденне життя населення у 1917–1920 рр.» релігія характеризується не лише як духовне явище, а і як важливий чинник формування національної свідомості, культури та державницьких прагнень українського народу. Автори наголошують, що на початку XX ст. на українських землях існувало релігійне різноманіття: діяли православні, греко-католицькі, католицькі, протестантські та юдейські громади.

Дане висвітлення матеріалу дозволяє виховувати в десятикласників повагу до представників різних віросповідань. Водночас конфесії у підручнику не протиставляються між собою, а подаються як складові історичного розвитку України, що відповідає принципам толерантності [84, с. 132].

У висвітленні боротьби за створення УАПЦ акцентується увага на свободі совісті та праві народу на власну церкву. Авторський колектив показує прагнення українського духовенства і вірян до церковної незалежності як частину національно-визвольного руху. Проголошення автокефалії Української православної церкви у 1919 році розглядається як крок до зміцнення української державності та духовної самостійності, що дозволяє простежити зв'язок між релігійною свободою та національною ідентичністю [84, с. 132].

У той же час Т. Хлібовська, М. Крижановська і О. Наумчук звертають увагу на антирелігійну політику більшовиків, які проголосили атеїзм державною ідеологією та здійснювали тиск на церкву. У підручнику зазначено про відокремлення церкви від держави, конфіскацію церковного майна, закриття храмів і переслідування духовенства, це у свою чергу дозволяє учням усвідомити негативні наслідки обмеження свободи віросповідання та порушення прав людини тоталітарною системою [84, с. 132].

О. Бурнейко висвітлюючи повсякденне життя населення у період Першої світової війни та Української Революції наголошує, що події 1917–1921 рр. безпосередньо активізували процес організації автокефального руху в Україні. Зокрема, навесні 1917 р. з ініціативи В. Липківського було створено «Братство воскресіння», яке стало першою структурою, що відкрито поставила питання церковної незалежності. Надалі ця ініціатива переросла у Всеукраїнську православну церковну раду, яка взяла на себе організацію Всеукраїнського православного собору. У січні 1918 р. у Києві відбувся собор, де обговорювалося питання створення незалежної української церкви, однак через зміну політичної ситуації та вступ більшовицьких військ до міста ухвалення остаточного рішення було зірване. Наступним кроком стало рішення Директорії УНР від 1 січня 1919 р.

про проголошення автокефалії Української православної церкви, яке, однак, не було реалізоване через політичну нестабільність [73, с. 125] (див. додаток О).

На основі дослідження витоків автокефалії в учнів формується чітке розуміння нерозривного зв'язку між духовною автономією та державним суверенітетом України. Вивчення ролі духовенства у складних умовах революції сприяє усвідомленню цінності інституційної свободи церкви та важливості дотримання демократичних принципів у відносинах між державою та релігійними громадами. Такий підхід допомагає учням глибше досягнути значення національної самостійності та формує повагу до індивідуального вибору особистості в релігійній сфері [73, с. 125].

В. Власов, С. Кульчицький та О. Панарін пропонують формувати ціннісні орієнтири у межах практичного заняття за темою: «Культурне й релігійне життя на західноукраїнських теренах у міжвоєнний період». Загалом, завдання побудовані так, щоб учні не просто відтворювали інформацію, а інтерпретували її з погляду суспільних і моральних цінностей.

Зокрема, під час аналізу джерела з праці А. Шептицького «Як будувати рідну хату?» учням пропонується визначити, яку модель держави він пропонує та як бачить роль суспільства. Через питання про «організм народу» та роль громад, родини і церкви формується розуміння громадянських і гуманістичних цінностей [75, с. 246–247].

Інше завдання передбачає обговорення твердження про роль церкви у вихованні громадянських чеснот. Учні аналізують фрагмент, де наголошується, що духовенство впливає на моральність суспільства через виховання молоді та проповідь. Це дозволяє сформувати уявлення про значення моральних цінностей, таких як милосердя, людяність і патріотизм, а також критично оцінити роль релігійних інституцій у суспільному житті [75, с. 246–247].

Важливим елементом є робота з історичним порівнянням понять «народ» у європейських ліберальних цінностях та у поглядах А. Шептицького. Учні пропонується визначити, чи ототожнює автор державне і церковне будівництво, що дозволить розвивати критичне мислення, вміння бачити різні ідеологічні

підходи та розуміти історичний контекст формування політичних і релігійних ідей [75, с. 246–247]. Під час аналізу джерел про діяльність Національного музею у Львові учні працюють із фактичними даними про виставки (зокрема, до 120-річчя Шевченка, про УСС, про українське мистецтво). Це завдання дозволить сформувати в учнів цінність культурної спадщини, а також акцентує увагу на ролі церкви та культурних інституцій у збереженні національної пам'яті та розвитку мистецтва [75, с. 244].

Окремий методичний акцент зроблено на розгляді ролі церкви у формуванні громадянських чеснот. Під час аналізу фрагментів текстів підручника, у яких наголошується на впливі духовенства на моральний стан суспільства через проповідь та особистий приклад, формується розуміння значення таких цінностей, як милосердя, людяність і патріотизм. Така робота з джерелами дозволяє поєднати засвоєння фактичного матеріалу з осмисленням соціальної функції релігійних інституцій і духовної підтримки суспільства в історично складних умовах [75, с. 246–247].

Розкриваючи культурне й релігійне життя на західноукраїнських землях у 1919-1939 роках Т. Хлібовська, М. Крижановська та О. Наумчук наголошують, що у міжвоєнний період релігійне життя на західноукраїнських землях виступало важливим чинником збереження національної ідентичності та духовної стійкості суспільства. Церква в Галичині, на Волині, Закарпатті та Буковині виконувала не лише духовні, а й соціальні функції, розвиваючи освіту, видавничу справу та благодійність, що формує в учнів цінності пов'язані з повагою до традиції, мови, культури та релігійного вибору [84, с. 223].

У діяльності УГКЦ під проводом митрополита А. Шептицького, а також у заснуванні Богословської академії у Львові в 1929 році під керівництвом Й. Сліпого, простежується цінність освіти, духовного розвитку та збереження культурної спадщини. Це сприяє формуванню в учнів розуміння ролі інституцій у збереженні національної культури та підтримці духовних основ суспільства [84, с. 223]. Водночас аналіз становища православної церкви в Польщі, де у 1924 році була проголошена автокефалія, але у 1930-х роках посилилася політика

полонізації, а також ситуації в Румунії, де проводилася румунізація церковного життя, дозволяє сформувати ціннісні орієнтири свободи совісті та віросповідання. У цих умовах обмеження використання української мови в богослужінні та тиск на духовенство актуалізують усвідомлення учнями важливості релігійної свободи [84, с. 224].

У підручнику авторства О. Пометун аналізуючи тему: «Процеси в національно-культурному житті Радянської України» вчитель має змогу формувати ціннісні орієнтири на основі роботи з історичними джерелами: постановою ЦК КП(б)У про вилучення цінностей Києво-Печерської лаври, переліком зруйнованих храмів Києва та описами репресій проти духовенства. На основі уривків з історичних джерел учні усвідомлюють масштабні наслідки знищення культурної спадщини України. Безпосередньо дана робота з джерелами формуватиме усвідомлення цінності історичних пам'яток і відповідальності за їх збереження [80, с.172].

Через опис переслідування духовенства та ліквідації УАПЦ формується цінність свободи совісті та віросповідання. Учні усвідомлюють наслідки обмеження релігійних прав людини та вплив тоталітарної держави на духовне життя суспільства. Крізь порівняння офіційної політики влади і реакції населення десятикласники розвиватимуть навички критичного аналізу джерел інформації, що дозволить зіставляти різні погляди на події й критично оцінювати суспільно-політичні процеси доби. Через аналіз та висвітлення наслідків антирелігійної політики учні усвідомлюватимуть, до чого призводить втручання держави у духовне життя населення, переслідування віруючих і знищення культурної спадщини народу, внаслідок чого учні формуватиметься розуміння важливості недопущення антирелігійних репресій у майбутньому [80, с.172].

Зі свого боку О. Гісем у темі: «Національно-культурне життя Радянської України» висвітлює посилення антирелігійної політики радянської влади наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. через конкретні історичні факти, дати та постаті. Автор зазначає, що у 1929 р. органи державної безпеки звинуватили УАПЦ в антирадянській діяльності, а на початку 1930 р. УАПЦ була змушена оголосити

про самоліквідацію. Подано інформацію про репресії щодо митрополитів В. Липківського, М. Борецького, І. Павловського та близько 2 тис. священників УАПЦ [76, с. 158–159]. Дана тема сприяє розвитку історичної емпатії у десятикласників. Робота з джерелами, що описують репресії проти духовенства, зокрема проти митрополитів В. Липківського чи Й. Сліпого, дозволяє розглядати моральний вибір особистості в умовах політичного тиску як прояв відповідальності та внутрішньої свободи.

О. Гісем також, як і О. Пометун робить акцент на повазі до історико-культурної спадщини. Автор наголошує, що впродовж 1933–1937 рр., які Й. Сталін називав «безбожною п'ятирічкою», у Києві були знищені Михайлівський Золотоверхий собор, Микільський військовий собор, Трисвятительська церква, у Харкові – Свято-Миколаївський собор, у Полтаві – Успенський собор. Подані статистичні дані про те, що на середину 1930-х рр. в Україні залишилося лише 9 % церков порівняно з дореволюційним періодом, дозволяють зрозуміти масштаби антирелігійної кампанії та державного контролю над суспільством [76, с. 159].

Водночас висвітлення антирелігійної політики радянської влади, зокрема опис «безбожної п'ятирічки» та руйнування соборів Києва, Харкова й Полтави, дозволяє інтерпретувати втрату архітектурних пам'яток як цілеспрямовану спробу тоталітарної системи розірвати тяглість української історії.

Таким чином, основі аналізу підручників з історії України для 10 класу можна дійти висновку, що подання теми релігії та церкви поступово змінюється: від простого викладу фактів до використання її як засобу формування ціннісних орієнтирів учнів. У проаналізованих нами підручниках, церковні інституції розглядаються не лише як елемент релігійного життя, а як важливий чинник збереження національної ідентичності, духовної спадкоємності та культурного розвитку.

Тому, підручник виконує не лише навчальну, а й виховну функцію, сприяючи становленню громадянської свідомості, усвідомленню взаємозв'язку між духовною свободою та державністю, а також розвитку критичного мислення учнів.

Отже, аналіз нормативно-правових документів, навчальних програм і підручників історії України для 10 класу засвідчує, що релігійна тематика посідає важливе місце у сучасній історичній освіті, однак рівень її висвітлення та методичного опрацювання залишається нерівномірним. Нормативна база та модельні навчальні програми орієнтують освітній процес на формування в учнів історичного мислення, громадянської свідомості, толерантності та поваги до свободи совісті. У програмному змісті питання історії релігії та церкви інтегруються у теми, присвячені суспільно-політичним процесам, національно-визвольним рухам, культурному розвитку та становленню тоталітарних режимів. Водночас відсутність окремих тематичних блоків, присвячених історії релігії, призводить до фрагментарного висвітлення церковного життя та недостатньої уваги до його соціокультурного значення.

Аналіз підручників історії України для 10 класу дозволяє виокремити кілька основних підходів до висвітлення релігійної тематики: фактологічний, державницький та ціннісно-культурологічний. Найбільш повно церковно-релігійне життя представлено у темах, пов'язаних з Українською революцією 1917–1921 рр. та радянською антирелігійною політикою 1920–1930-х років. Автори підручників акцентують увагу на боротьбі за автокефалію української церкви, діяльності УАПЦ, ролі духовенства у національному русі, а також на репресивній політиці радянської влади щодо релігійних інституцій.

Важливим напрямом сучасних підручників є формування ціннісних орієнтирів учнів через висвітлення проблем свободи совісті, релігійної толерантності, морального вибору та відповідальності людини в умовах суспільних криз і політичних репресій. Використання історичних документів, біографічних матеріалів, статистичних даних і проблемно-аналітичних завдань сприяє розвитку критичного мислення та формуванню в учнів уміння аналізувати суперечливі історичні процеси.

Разом із тим проведений аналіз показує, що історія релігії та церкви у шкільних підручниках усе ще недостатньо представлена як самостійний напрям історичного розвитку. Основна увага зосереджується переважно на взаєминах

церкви й держави, політичних конфліктах та антирелігійних кампаніях, тоді як повсякденне релігійне життя населення, трансформація релігійних практик і антропологічний вимір релігії залишаються поза належною увагою. Це свідчить про необхідність подальшого вдосконалення змісту навчальних матеріалів з метою формування в учнів цілісного уявлення про роль релігії та церкви в історії й культурному розвитку українського суспільства XX століття.

РОЗДІЛ 3

Методика розвитку толерантності та громадянської компетентності учнів 10 класу на уроках історії України

3.1. Педагогічні умови ефективного розвитку толерантності та громадянської компетентності під час вивчення історії релігії та церкви

Педагогічні умови розглядаються як сукупність різнопланових зовнішніх і внутрішніх соціально-педагогічних та дидактичних чинників, що є необхідними й достатніми для виникнення, ефективного функціонування та розвитку педагогічної системи. Вони відображають взаємозв'язок цілей, змісту, методів, форм і засобів навчально-виховного процесу, а також особливості освітнього середовища, в якому відбувається формування та розвиток особистості [39, с. 51].

У науковій літературі підкреслюється, що педагогічні умови можуть бути як об'єктивно наявними, так і спеціально створеними з метою підвищення результативності освітнього процесу, забезпечення реалізації інноваційних підходів і досягнення визначених педагогічних цілей. Вони виступають важливим компонентом педагогічної системи, який поєднує внутрішні ресурси суб'єктів навчання та зовнішні обставини освітнього середовища, забезпечуючи цілісність, ефективність і розвиток освітнього процесу [39, с. 56–57].

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки толерантність розглядається як важлива особистісна та суспільна цінність, що передбачає повагу до інших людей, їхніх переконань, способу життя та світогляду. У професійній діяльності педагога толерантність проявляється у здатності без агресії сприймати різні думки, підтримувати атмосферу співпраці, взаєморозуміння й довіри. Саме така взаємодія створює сприятливе освітнє середовище для формування громадянської компетентності учнів, розвитку критичного мислення та культури діалогу [49, с. 20].

У педагогіці толерантність визначають як здатність людини сприймати думки та переконання інших, взаємодіяти з ними на засадах поваги й порозуміння. Під час вивчення історії релігії це має особливе значення, адже учні

знайомляться з різними конфесіями, традиціями та особливостями духовного життя суспільства. Важливо, щоб у класі панувала атмосфера поваги до різних релігійних, культурних і світоглядних поглядів, що сприятиме формуванню толерантної поведінки та громадянської свідомості школярів [65, с. 117].

Ефективність виховання толерантності значною мірою залежить від дотримання основних принципів організації освітнього процесу. До них належать гуманізація й демократизація навчання, міждисциплінарна інтеграція, інтеркультурність, самоактивність учнів та створення соціально комфортного середовища. Реалізація цих принципів забезпечує розвиток взаємоповаги та здатності до мирного співіснування в багатоконфесійному суспільстві [33, с. 119].

Принцип гуманізації та демократизації передбачає рівноправність учасників освітнього процесу та організацію навчання на основі діалогу. Принцип інтеркультурності сприяє формуванню поваги до культурного й релігійного різноманіття, а принцип самоактивності орієнтує учнів на самостійне осмислення історичних подій та відповідальність за власні судження. Дані принципи дають можливість продемонструвати учням складність історичних процесів і необхідність пошуку компромісів навіть у конфліктних ситуаціях [33, с. 119].

Важливою педагогічною умовою є виховання культури миру та неприйняття релігійної ворожнечі. У процесі вивчення історії релігії та церкви учні мають усвідомлювати значення мирного співіснування, свободи совісті та поваги до прав людини. Аналіз історичних конфліктів і шляхів їх розв'язання допомагає сформуванню негативного ставлення до насильства та розуміння цінності компромісу [65, с. 117].

Показовим прикладом є події 1917–1918 рр., коли в українському суспільстві загострилося питання майбутнього православної церкви. Частина духовенства підтримувала збереження підпорядкування Російській православної церкві, інші виступали за створення незалежної української церкви. У цих умовах Всеукраїнський церковний собор став спробою вирішити суперечності шляхом обговорення та пошуку спільних рішень. Хоча повного порозуміння досягти не

вдалося, сам факт звернення до діалогу замість насильства є важливим прикладом толерантної взаємодії.

Однією з ключових умов формування толерантності є побудова навчального процесу на засадах співпраці між учителем і учнями. Освітнє середовище повинно сприяти відкритому обговоренню історичних подій, різних поглядів та оцінок без нав'язування певних переконань. Така організація роботи допомагає учням аргументовано висловлювати власну думку, поважати позиції інших і брати участь у конструктивному діалозі [65, с. 116].

Важливу роль у формуванні толерантності відіграє особистість учителя. Саме педагог визначає характер взаємодії в класі та є прикладом толерантної поведінки. Учитель повинен неупереджено подавати матеріал, поважати різні погляди та заохочувати учнів до самостійного аналізу історичних фактів. Від його професійної позиції залежить розвиток критичного мислення, громадянської свідомості та здатності школярів до конструктивної взаємодії [34, с. 19].

Практична реалізація інноваційного потенціалу окремого педагога є найбільш ефективною за умови існування згуртованого колективу однодумців, здатних упроваджувати сучасні освітні ідеї, проєкти та технології у сфері навчання. Поряд із особистісно важливими для дитини та професійно необхідними якостями, учитель має володіти спеціальними навичками взаємодії з дитячим колективом [31, с. 39].

Гностичні вміння полягають у здатності педагога виявляти індивідуальні особливості дитини, її інтереси, потреби, національну специфіку, рівень соціальної активності, а також оцінювати морально-психологічний клімат у дитячому колективі.

Проєктивні вміння передбачають уміння формулювати цілі й обирати методи виховання толерантності, а також проєктувати систему взаємодії з урахуванням перспектив розвитку та можливих результатів педагогічної діяльності [31, с. 39].

Конструктивні вміння охоплюють здатність планувати власні дії в процесі формування толерантності, організовувати виховні заходи так, щоб зберігалася

творча атмосфера, а діти виступали ініціаторами спільної діяльності, а також знаходити нестандартні педагогічні рішення [31, с. 39].

Організаторські вміння передбачають розвиток ініціативності та самостійності учнів, ефективне використання різних форм і методів виховання толерантності, створення умов для активної взаємодії дітей, а також уміння організовувати власну професійну діяльність і накопичувати педагогічний досвід [31, с. 39].

Комунікативні вміння включають здатність аргументовано відстоювати власну позицію без нав'язування її учням, контролювати власні емоції, коректно діяти в конфліктних ситуаціях, розуміти психологічний стан дитини та забезпечувати сприятливий психологічний клімат, стимулюючи бажання дітей до взаємодії з педагогом і між собою [31, с. 39].

Важливою умовою є також розвиток у школярів життєвих умінь, необхідних для толерантної поведінки. Йдеться про комунікативні навички, уміння аналізувати інформацію, контролювати власні емоції та знаходити спільну мову з іншими людьми. Під час вивчення історії релігії та церкви це допомагає уникати упереджених оцінок і формує поважне ставлення до представників різних конфесій [33, с. 119].

Значну роль у розвитку толерантності відіграє використання інтерактивних методів навчання. Робота в групах, дискусії, рольові ігри, аналіз історичних джерел і проблемних ситуацій сприяють активній участі учнів у навчальному процесі. У ході такої діяльності школярі навчаються співпрацювати, поважати іншу точку зору та знаходити компроміси. Окрему роль відіграє організація групової роботи, під час якої учні спільно виконують дослідницькі завдання, презентують результати та обговорюють їх. Це сприяє розвитку емпатії, уміння слухати інших, працювати в команді та поважати різні точки зору, що є основою толерантної поведінки [34, с. 17].

Не менш важливою умовою є створення безпечної та доброзичливої атмосфери в класі. Взаємини між учителем і учнями повинні будуватися на довірі, підтримці та взаємній повазі. Таке середовище сприяє відкритому обговоренню

релігійних і світоглядних питань, формує вміння слухати інших та толерантно ставитися до різних переконань [33, с. 120].

Розвиток толерантності залежить і від рівня її сформованості в учнів. Робота з учнями, які мають високий рівень толерантності, спрямовується на підтримку та закріплення вже сформованих якостей. Для школярів із середнім рівнем важливим є розширення знань про толерантність і розвиток мотивації до толерантної поведінки. У роботі з учнями, які мають низький рівень сформованості толерантності, особлива увага приділяється залученню до спільної діяльності, виховних заходів і практичних форм роботи [47, с. 75].

Рівень сформованості толерантності визначається за когнітивним, емоційно-мотиваційним і поведінковим критеріями. Когнітивний критерій передбачає здатність до критичного мислення й аналізу власних та чужих вчинків. Емоційно-мотиваційний пов'язаний із розвитком емпатії, терплячості та поваги до інших людей. Поведінковий критерій проявляється у реальній здатності до конструктивної взаємодії та уникнення конфліктів [47, с. 74–75].

Важливе значення має використання діалогу та практик мирного врегулювання конфліктів. Учні необхідно навчати культури спілкування, уміння слухати співрозмовника, аргументовано висловлювати власну думку та знаходити спільні рішення. Під час вивчення історії релігії та церкви це дає можливість розглядати складні історичні події з різних позицій, порівнювати погляди та конструктивно обговорювати суперечливі питання без проявів агресії чи нетерпимості [16, с. 8].

Ефективність виховання толерантності значною мірою залежить від співпраці школи, сім'ї та громадськості. Формування поваги до культурного й релігійного різноманіття потребує спільних дій педагогів, батьків і суспільства. У такому середовищі учні краще засвоюють норми поведінки, засновані на взаємоповазі, відповідальності та готовності до мирного співіснування з людьми різних поглядів і традицій [65, с. 117].

Вивчення історії релігії та церкви має не лише забезпечувати учнів знаннями про діяльність церков і релігійні процеси, а й сприяти формуванню

моральних цінностей, поваги до людської гідності та свободи совісті. Зв'язок історичного матеріалу із сучасним суспільним життям допомагає школярам усвідомити значення толерантності та громадянської відповідальності в демократичному суспільстві [48, с. 64–65].

Важливою педагогічною умовою є готовність учителя до здійснення виховання толерантності. Вона передбачає наявність професійних знань про сутність толерантності, мотивацію до її формування та вміння реалізовувати відповідні методи й форми роботи в освітньому процесі [51, с. 179–180].

Формуванню толерантності сприяє використання міжкультурного підходу, діалогічних форм навчання та ознайомлення учнів із різними релігійними традиціями. Під час вивчення історії церкви школярі знайомляться з особливостями розвитку різних конфесій, їхньою роллю в суспільному житті та духовній культурі. Це допомагає долати стереотипи й формує повагу до релігійного різноманіття. Ефективним є також «занурення» в релігійно-культурний контекст, коли окремі уроки або проєкти присвячуються певним традиціям чи конфесіям. Учні досліджують символіку, обряди, святкову культуру та історичні постаті, що дозволяє краще зрозуміти внутрішню логіку релігійних систем і формує повагу до їхньої самобутності [99].

Проблема становлення та розвитку українських церков у першій половині ХХ ст. має важливе значення для формування толерантності учнів, оскільки дозволяє зрозуміти складність релігійних, політичних і культурних процесів цього періоду. Аналіз діяльності І. Липи, який у 1919 р. ініціював створення тимчасової комісії для розроблення статуту Української автокефальної православної церкви, допомагає учням усвідомити прагнення українського суспільства до релігійної самостійності та повагу до права народу визначати власні духовні традиції [77, с. 214] (див. Додаток П).

Важливим є також вивчення діяльності І. Огієнка, який після ухвалення Закону про утворення Ради міністра і сповідань проводив українізацію богослужінь і реформування церковного життя (див. Додаток Р). Аналіз цих подій сприяє усвідомленню значення мови та культури у релігійному середовищі,

виховує повагу до мовного й культурного різноманіття. Водночас події, пов'язані з припиненням реформ після падіння Директорії УНР, дозволяють зрозуміти тісний зв'язок релігійного життя з політичними процесами [77, с. 214].

Під час розгляду відновлення Української автокефальної православної церкви у 1921 р. учні знайомляться зі складністю церковних процесів і неоднозначністю оцінок тогочасних подій. Висвячення В. Липківського на митрополита без участі єпископів викликало суперечки у церковному середовищі, однак аналіз цієї ситуації допомагає формувати вміння оцінювати історичні події з урахуванням конкретних історичних умов та поважати різні релігійні позиції [77, с. 215].

Надалі доцільно звернути увагу на події Другої світової війни, коли у 1942 р. на окупованих територіях України було здійснено спробу відновлення діяльності Української автокефальної православної церкви. Для багатьох віруючих це стало можливістю відновити богослужіння українською мовою та релігійне життя після попередніх радянських утисків. Після повернення радянської влади діяльність УАПЦ була припинена, а частина духовенства зазнала репресій. Аналіз цих подій допомагає учням усвідомити значення свободи совісті, необхідність захисту прав людини та неприйнятність дискримінації за релігійною ознакою [77, с. 222].

Важливе значення для розвитку толерантності має вивчення діяльності митрополита А. Шептицького та історії Української греко-католицької церкви. Митрополит активно підтримував розвиток освіти, культури й духовного життя українського суспільства. З його ініціативи у Львові було створено Богословську академію, яка стала важливим осередком релігійної освіти та науки. Діяльність А. Шептицького сприяє формуванню в учнів поваги до духовної спадщини різних конфесій та усвідомлення ролі релігійних діячів у культурному й громадському житті суспільства [77, с. 216].

Важливою складовою діяльності А. Шептицького була підтримка міжконфесійного діалогу та прагнення до взаєморозуміння між православними й греко-католиками. Аналіз цих подій сприяє формуванню в учнів поваги до

представників інших релігійних традицій, розуміння важливості мирного співіснування та вміння вести діалог навіть за наявності різних поглядів і переконань [77, с. 219–222].

Поширення греко-католицьких громад у Києві та на півдні України є важливим прикладом релігійного співіснування у першій половині XX ст. За підтримки А. Шептицького виникали нові громади в різних регіонах України. Зокрема, в Одесі отець І. Кливак організував греко-католицьку громаду, яка тривалий час діяла без власного храму (див. Додаток С). Вивчення цих подій допомагає учням зрозуміти становище релігійних меншин, їхні труднощі та потреби, а також формує повагу до представників інших віросповідань і усвідомлення необхідності захисту прав кожної релігійної спільноти [77, с. 219].

Громадянська компетентність у сучасній педагогічній науці розглядається як одна з ключових компетентностей у межах компетентнісного підходу. Її формування ґрунтується на розвитку громадянськості, що охоплює систему знань, цінностей, переконань, моральних орієнтацій та емоційного досвіду особистості. Саме вони сприяють усвідомленню людиною власної ролі в суспільстві, відповідальності перед державою, громадою та народом. Дослідники трактують громадянську компетентність як важливу умову функціонування громадянського суспільства й активної участі людини у суспільному житті, а також як особистісну характеристику, що проявляється через відповідальну поведінку, дотримання соціальних норм і готовність до громадянської діяльності [43, с. 133].

Особливо важливим етапом для формування громадянської компетентності є старший шкільний вік. У цей період учні здатні більш усвідомлено оцінювати власні потреби, аналізувати результати своєї діяльності, прагнути до саморозвитку та самовиховання. Старшокласники висувають вищі вимоги до себе та до оточення, більше уваги приділяють моральним і соціальним якостям людей, що створює сприятливі умови для розвитку активної громадянської позиції [43, с. 133].

Нормативно-правова база України приділяє значну увагу формуванню громадянської компетентності учнів. Відповідно до Закону України «Про освіту»

одним із головних завдань загальної середньої освіти є всебічний розвиток особистості, її соціалізація та підготовка до активної участі в житті суспільства. Освітній процес має сприяти становленню людини, здатної до саморозвитку, відповідального прийняття рішень, свідомого виконання громадянських обов'язків і поваги до демократичних цінностей та прав людини [4].

Законодавство також гарантує учням право брати участь у громадському самоврядуванні закладів освіти. Участь у роботі органів самоврядування допомагає школярам застосовувати свої права на практиці, формує відповідальність, уміння співпрацювати, висловлювати власну позицію та брати участь у вирішенні важливих питань шкільного життя [4].

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти громадянська компетентність визначається як здатність людини відповідально діяти в суспільстві, реалізовувати свої права й обов'язки та дотримуватися демократичних цінностей. Особливе значення приділяється компетентнісному підходу, який передбачає не лише засвоєння знань, а й формування практичних умінь, життєвого досвіду та ціннісних орієнтацій [3].

Необхідною умовою є також системне формування всіх складових громадянської компетентності. Когнітивна складова забезпечується засвоєнням знань, операційна – розвитком практичних умінь і навичок, а мотиваційна – формуванням цінностей, переконань і ставлень, що проявляються у поведінці учнів [45, с. 25].

Педагогічні умови формування громадянської компетентності старшокласників на уроках історії полягають у створенні такого освітнього середовища, яке забезпечуватиме не лише засвоєння громадянських знань, а й розвиток практичних умінь, цінностей та прикладів громадянської поведінки. Навчальний процес має бути спрямований на формування в учнів відповідальності, здатності діяти відповідно до демократичних принципів та усвідомлення власної ролі у суспільстві [43, с. 134].

Важливою педагогічною умовою є трансформація ролі вчителя історії, оскільки у сучасних умовах педагог виступає не лише джерелом знань, а й

фасилітатором критичного мислення, організатором навчальної взаємодії та посередником у роботі з цифровою інформацією. Це особливо важливо в умовах інформаційного перевантаження та поширення маніпулятивного контенту [67, с. 289].

Однією з головних педагогічних умов є систематичне використання інтерактивних методів навчання. Робота в групах, дискусії, дебати, аналіз джерел і проблемних ситуацій створюють умови для активної взаємодії учнів, розвитку навичок співпраці та вміння аргументовано відстоювати власну позицію. Інтерактивні платформи, онлайн-симуляції, віртуальні екскурсії та цифрові освітні інструменти сприяють підвищенню інтересу до історії та розвитку навичок цифрової громадянської участі [43, с. 134; 67, с. 291].

До прикладу вивчаючи діяльність Департаменту духовних справ та підготовки Всеукраїнського церковного собору учні можуть працювати з цифровими архівами, онлайн-документами та історичними джерелами, аналізуючи позиції державної влади й церковних діячів щодо майбутнього православної церкви в Україні. Така робота формує відповідальне ставлення до інформації, уміння перевіряти її достовірність і критично оцінювати джерела [13] (див. Додаток Т, У, Ф).

Водночас важливим є збереження балансу між цифровими технологіями та традиційними формами навчання. Надмірна цифровізація може спричиняти поверхневе засвоєння матеріалу та зниження концентрації уваги, що негативно впливає на глибоке розуміння історичних процесів [67, с. 292].

Важливою педагогічною умовою є організація кооперативної та групової роботи. Робота в малих групах сприяє розвитку комунікативних навичок, відповідальності, толерантності та здатності до спільного прийняття рішень [43, с. 134]. До прикладу під час аналізу суперечностей між прихильниками автокефалії та прибічниками збереження синодальної системи на початку ХХ ст. учні можуть моделювати позиції різних сторін і спільно шукати шляхи врегулювання конфлікту. Це допомагає формувати вміння враховувати різні точки зору та досягати компромісу [71, с. 45].

Ще однією важливою умовою є створення атмосфери відкритого спілкування та взаємоповаги в класі. Учитель має заохочувати учнів до висловлення власних думок, підтримувати їхню ініціативність і поважати кожную позицію. Використання відкритих запитань та колективного обговорення сприяє формуванню демократичної культури спілкування [43, с. 135].

Формування громадянської компетентності ґрунтується на діяльнісному підході, за якого учень виступає активним учасником освітнього процесу. Практична діяльність, участь у дискусіях, аналіз суспільних явищ і моделювання життєвих ситуацій створюють умови для розвитку активної громадянської позиції [61, с. 948].

Діяльнісний підхід може реалізовуватися через аналіз просвітницької діяльності духовенства та проблем поширення штундизму наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Учні можуть досліджувати, як низький рівень освіти частини духовенства впливав на релігійне життя суспільства, та пропонувати власні шляхи підвищення рівня освіти й моральної культури населення.

Важливою педагогічною умовою є реалізація особистісно орієнтованого підходу, у центрі якого перебуває особистість учня, його потреби, інтереси та світоглядні орієнтири. Такий підхід сприяє розвитку самостійності, відповідальності, критичного мислення та здатності до самоорганізації [61, с. 949]. Особистісно орієнтований підхід реалізується під час аналізу діяльності духовенства у сфері освіти та культурного розвитку суспільства. Наприклад, вивчення створення релігійно-просвітницьких центрів і діяльності церковних діячів у сільській місцевості допоможе учням усвідомити значення освіти, культури та громадянської відповідальності для розвитку суспільства [15, с. 133–135].

На формування громадянської компетентності значний вплив мають предметно-історичні компетентності: хронологічна, просторова, логічна, інформаційно-мовленнєва та аксіологічна. Їх розвиток допомагає учням аналізувати історичні події, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та формувати власне ставлення до суспільних процесів [61, с. 949]. Особливе

значення має розвиток критичного мислення. У сучасних умовах учні повинні вміти аналізувати інформацію, перевіряти її достовірність, відокремлювати факти від маніпуляцій та формулювати самостійні висновки. Цьому сприяє використання проблемних питань, дебатів, дискусій, аналізу історичних джерел і проєктної діяльності [61, с. 950–951].

Прикладом може слугувати, аналіз радянської антирелігійної політики 1930-х років, закриття храмів і методи репресій проти духовенства різних конфесій дозволяє учням зрозуміти негативні наслідки обмеження свободи совісті та релігійних переслідувань для суспільства [22, с. 70–78].

Наступною педагогічною умовою є проведення практичних занять і дослідницької роботи. Робота з історичними документами, архівними матеріалами, ілюстраціями та краєзнавчими джерелами сприяє глибшому розумінню історичних процесів і розвитку історичної пам'яті [61, с. 951]. Прикладом може бути дослідження релігійних конфесій на західноукраїнських землях у міжвоєнний період або створення проєктів про зруйновані релігійні пам'ятки Прикарпаття у першій половині XX ст. Така діяльність формує відповідальне ставлення до історико-культурної спадщини та розуміння значення релігії в суспільному житті.

Важливе значення має використання проблемно-дослідницького підходу під час вивчення складних і суперечливих тем історії України. Аналіз подій XX ст., діяльності тоталітарних режимів, національно-визвольного руху та боротьби українців за незалежність сприяє формуванню національної самосвідомості, поваги до демократичних цінностей і несприйняття авторитаризму [61, с. 951].

Суттєву роль у формуванні громадянської компетентності відіграє національно-патріотичне виховання та участь школярів у громадських ініціативах і молодіжних проєктах. Участь у патріотичних заходах і дослідницьких проєктах сприяє розвитку активної громадянської позиції, відповідальності за майбутнє держави та готовності до суспільної діяльності [8; 61, с. 954].

Важливою умовою є відповідність змісту історичної освіти завданням громадянського виховання. Навчальний курс має включати не лише історичні

факти, а й громадянські знання політичного, правового, економічного та культурного характеру, а також формувати ціннісне ставлення до історичних подій і суспільних процесів [45, с. 25–26].

Отже, формування толерантності та громадянської компетентності старшокласників на уроках історії релігії та церкви є важливим складником сучасного освітнього процесу. Воно забезпечується через поєднання гуманістичних і демократичних підходів до навчання, використання інтерактивних методів, організацію діяльності учнів, розвиток критичного мислення та створення в класі атмосфери взаємоповаги й відкритого обговорення. Вивчення історії релігійних процесів першої половини XX століття дає змогу учням краще зрозуміти значення свободи совісті, релігійного різноманіття та необхідності мирного співіснування різних світоглядних позицій. Розгляд історичних подій і діяльності церковних діячів допомагає сформувати у школярів усвідомлення важливості відповідальності за власні дії, поваги до інших людей та вміння сприймати різні точки зору. У цьому процесі значну роль відіграє і вчитель, який організовує навчання так, щоб воно сприяло не лише засвоєнню знань, а й розвитку особистості, здатної до свідомої громадянської поведінки.

3.2. Методи, прийоми та форми роботи на уроках історії України

Спираючись на сучасні підходи дидактики до трактування поняття «метод навчання» як упорядкованого способу взаємопов'язаної діяльності вчителя та учнів, метод навчання історії можна визначити як організований спосіб взаємодії учасників освітнього процесу, спрямований на реалізацію цілей і завдань шкільної історичної освіти [81, с. 109].

Загалом, метод навчання є способом організації взаємодії між учителем та учнями, який забезпечує засвоєння знань, формування умінь і навичок, сприяє розвитку світогляду школярів та їхніх пізнавальних здібностей [85, с. 97].

У педагогічній науці існують різні підходи до класифікації методів навчання. Основними критеріями поділу виступають джерела отримання знань, рівень пізнавальної активності школярів, логіка засвоєння навчального матеріалу

та форми організації пізнавальної діяльності. Водночас жоден із методів не може вважатися універсальним, оскільки ефективність їх використання залежить від змісту навчального матеріалу, вікових особливостей учнів та освітніх завдань уроку [90, с. 31].

Відповідно до традиційної класифікації методів навчання за рівнем пізнавальної діяльності учнів, яка ґрунтується на поступовому зростанні самостійності школярів у процесі навчання, виокремлюють пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемний, та дослідницькі методи [90, с. 31–32].

Пояснювально-ілюстративний метод передбачає організацію сприйняття та усвідомлення учнями готової інформації за допомогою слова вчителя, наочних матеріалів і документальних джерел. Використання цього методу дозволяє сформулювати в учнів цілісне уявлення про історичні події та явища [90, с. 32].

Репродуктивний метод ґрунтується на відтворенні учнями вже засвоєних знань і способів діяльності відповідно до поставлених завдань. Його використання передбачає складання плану розповіді, характеристику історичних діячів по пам'яті, роботу з картою тощо. Основною метою цього методу є закріплення та повторення раніше вивченого матеріалу [90, с. 32].

Метод проблемного викладу використовується для розкриття складних історичних питань і передбачає створення проблемної ситуації, яка спонукає учнів до активного пошуку відповіді. У процесі такого навчання вчитель демонструє зразок наукового аналізу, а учні стежать за логікою розв'язання проблеми. Цей метод особливо ефективний у старших класах, оскільки сприяє розвитку критичного мислення та вміння аргументувати власну позицію [90, с. 32–33].

Лінгвістичний метод полягає в аналізі мови історичних документів. Його застосування допомагає учням визначати особливості історичної епохи, походження документа та мовні зміни в різні періоди історичного розвитку [90, с. 35].

Поряд із зазначеною класифікацією у методиці навчання історії традиційно виокремлюють словесні, наочні та практичні методи відповідно до джерел здобуття знань [90, с. 35].

Також, методи навчання поділяються на активні та інтерактивні методи. Активні методи навчання передбачають зміну ролі учня у навчальному процесі: він стає активним суб'єктом пізнавальної діяльності, бере участь у діалозі з учителем, виконує творчі та проблемні завдання. До цієї групи методів належать частково-пошуковий, евристичний, проблемний та дослідницький методи. Їх використання сприяє розвитку творчого мислення, самостійності та пізнавальної активності школярів. Основною формою взаємодії при цьому може бути як монологічне викладання матеріалу, так і бесіда між учителем та учнем [81, с. 109].

Сутність інтерактивних методів полягає в організації навчання через постійну взаємодію всіх учасників освітнього процесу. Таке навчання базується на співпраці, співробітництві та активному спілкуванні між учнями, де і вчитель, і школярі виступають рівноправними суб'єктами навчальної діяльності. У процесі інтерактивного навчання вчитель виконує функції організатора та координатора діяльності учнів, створюючи умови для їхньої активної співпраці [81, с. 110].

Серед інтерактивних методів виокремлюють групові, колективні та колективно-групові. Групові методи передбачають співпрацю учнів у малих групах; колективні ґрунтуються на спільному обговоренні та участі всього класу; колективно-групові поєднують роботу малих груп із подальшою взаємодією всього учнівського колективу [81, с.100].

Невід'ємними складовими будь-якого методу навчання є прийоми та засоби навчальної діяльності. Прийом навчання розглядається як спосіб взаємодії між учителем і учнями, що реалізується через певну послідовність дій педагога, спрямованих на організацію пізнавальної діяльності школярів відповідно до змісту навчального матеріалу [81, с. 111].

Саме через систему прийомів здійснюється практична організація навчального процесу. Наприклад, проведення уроку у формі пресконференції як різновиду рольової гри передбачає використання низки відповідних прийомів. До

них належить розподіл ролей між учасниками освітнього процесу, зокрема визначення журналістів, свідків, представників влади, модераторів та інших учасників. Важливим елементом є також ознайомлення учнів із правилами проведення гри, регламентом виступів та обмеженням часу на запитання і відповіді [92].

Необхідним прийомом виступає постановка проблеми через оголошення теми дискусії, що сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів. Подальше обговорення проблемних питань забезпечує розвиток уміння аргументовано висловлювати власну думку, аналізувати історичні події та взаємодіяти з іншими учасниками навчального процесу. Завершальним етапом є формулювання висновків, що дозволяє узагальнити результати роботи та закріпити здобуті знання [92].

У свою чергу, форма організації навчання є зовнішнім виявом узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється у визначеному порядку та відповідному режимі. Вона відображає спосіб організації освітнього процесу й забезпечує взаємодію учасників навчальної діяльності для досягнення поставлених освітніх цілей [89].

До загальних форм організації навчання належать урочна та позаурочна форми. У межах кожної з них можуть застосовуватися фронтальна, групова та індивідуальна форми організації навчальної діяльності [89].

Фронтальна форма передбачає спільну роботу всього класу над виконанням навчальних завдань. Вона реалізується під час пояснення нового матеріалу, проведення проблемного викладу, а також у процесі виконання репродуктивних або творчих завдань. Така форма організації навчання забезпечує одночасне залучення всіх учнів до освітнього процесу [89].

Групова форма організації навчальної діяльності полягає у поділі учнів на окремі групи для виконання спільних або диференційованих завдань. Робота в групах сприяє розвитку навичок співпраці, формуванню відповідальності за спільний результат, а також взаємодопомоги між учнями. [35, с. 230–231].

Індивідуальна форма навчальної роботи передбачає виконання учнем спеціально дібраних завдань відповідно до рівня його підготовки, пізнавальних можливостей та навчальних потреб. Така форма може застосовуватися на різних етапах уроку: під час вивчення нового матеріалу, закріплення знань, формування практичних умінь і навичок, узагальнення, повторення та контролю навчальних досягнень [35, с. 230; 89].

Форми уроків поділяються на дві основні групи: традиційні та нетрадиційні. До традиційних форм належать лекція, семінар, екскурсія, конференція, практикум і лабораторне заняття. Вони мають чітку структуру та спрямовані на системне засвоєння знань, формування умінь і навичок.

Нетрадиційні форми уроків сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів і розвитку творчого мислення. Вони поділяються на три підвиди. Дискусійні форми: брифінг, круглий стіл, прес конференція, кіно-, відео- та телеуроки, телеміст, телепередача. Оціночні форми: суд, з'їзд, турнір, змагання. Форми представлення: аукціон, презентація, асамблея, уявна мандрівка [78, с. 29].

Вивчаючи історію церкви та релігії в 10 класі, доцільно використовувати різноманітні методи, прийоми і форми організації навчальної діяльності. Їх комплексне застосування дає змогу забезпечити ефективне засвоєння навчального матеріалу, активізувати пізнавальну діяльність учнів, розвивати критичне мислення та формувати толерантне ставлення до релігійного різноманіття (див. Додаток Х, Ц).

Під час опрацювання матеріалу про автокефальний рух, діяльність УАПЦ та роль В. Липківського ефективним є застосування проблемного методу навчання. Він передбачає постановку проблемних запитань і самостійний пошук учнями відповідей, зокрема: «Чому питання автокефалії набуло політичного значення в період революції?» або «Які чинники визначали ставлення влади до церковних реформ?» [80, с. 126; 83, с. 101].

У межах організації навчального процесу доцільною є форма уроку-дослідження, під час якого учні працюють з історичними джерелами та формують власні висновки щодо подій 1917–1921 рр. Зокрема, школярі можуть дослідити

участь духовенства у політичному та громадському житті доби Української революції, що сприяє глибшому розумінню ролі церкви в суспільних трансформаціях.

Наступним важливим елементом навчального процесу є використання інтерактивних методів роботи в групах, зокрема методу «ажурна пилка». Він передбачає розподіл учнів на групи з різними навчальними завданнями, кожна з яких аналізує окремий аспект проблеми. Наприклад, під час вивчення періоду Директорії УНР учні можуть досліджувати позицію церкви щодо державної політики у релігійній сфері, реакцію населення та особливості автокефального руху. Така організація роботи забезпечує взаємонавчання та формує цілісне уявлення про історичні процеси [53, с. 138–140].

На етапі актуалізації знань ефективним є використання методу «мозкового штурму». Учням пропонується висунути власні припущення щодо причин загострення церковно-суспільних відносин у 1917 р. або впливу церкви на формування національної свідомості. Надалі всі запропоновані ідеї узагальнюються та обговорюються [94].

Важливе місце у навчанні займають також дебати або дискусії у форматі «за і проти». Під час таких обговорень учні висловлюють різні позиції щодо політики більшовицької влади стосовно церкви: одні трактують її як боротьбу з «пережитками минулого» та необхідну складову формування тоталітарної держави, інші – як порушення свободи совісті та переслідування віруючих і духовенства [86].

У процесі навчання значну роль відіграє візуалізація навчального матеріалу, зокрема створення ментальних карт. Вони дозволяють систематизувати інформацію про політичні, соціальні та релігійні процеси доби революції та встановити між ними логічні зв'язки. Додатково можуть використовуватися цифрові інструменти навчання, такі як Kahoot, Mentimeter, Padlet та Jamboard, що підвищують активність і залученість учнів [19, с. 4].

Поступово переходячи до вивчення церковно-релігійного життя 1920–1930-х рр., доцільно поєднувати проблемно-пошуковий та аналітичний підходи. Це

зумовлено тим, що навчальний матеріал містить значну кількість історичних подій, персоналій і документів, що дозволяє організувати роботу учнів у дослідницькому форматі.

У цьому контексті ефективним є метод історичного аналізу, який передбачає дослідження причин і наслідків антирелігійної політики радянської влади. Учня можна запропонувати визначити, чому УАПЦ розглядалася як загроза для радянської системи та які наслідки мала її ліквідація для українського суспільства. Додатково застосовується проблемно-пошуковий метод, коли школярі аналізують суперечність між офіційно проголошеною «свободою совісті» та реальною політикою державного атеїзму [75, с. 206–208; 70, с. 103–106].

Подальша робота може включати аналіз історичних документів – постанов, декретів та свідчень очевидців. Зокрема, доцільно використовувати «Декрет РНК «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (1919 р.)» та «Постанову ВУЦВК і РНК УСРР «Про релігійні об'єднання» ». На основі їх аналізу учням пропонується обговорення проблемних питань: «Чи можна вважати антирелігійну політику складовою тоталітарної системи?», «Чому радянська влада прагнула обмежити вплив церкви на суспільство?», «Як зазначені нормативні акти вплинули на зміну правового статусу церкви та чи можна розглядати їх як інструменти поступового знищення релігійного життя в УСРР?» [23, с. 130–133].

Зокрема, учням можна запропонувати роботу з фотографіями зруйнованих храмів – Михайлівського Золотоверхого монастиря, Свято-Миколаївського собору чи Успенського собору. Аналіз таких ілюстрацій допомагає усвідомити масштаби втрат культурної спадщини та формує емоційне сприйняття історичних подій [76, с. 158–159; 80 с. 171–172]. Доцільним буде й застосування прийому порівняння, під час якого учні зіставляють становище церкви у 1920-х і 1930-х рр., визначаючи посилення репресивної політики держави [70, с. 103–110].

Серед форм організації навчання ефективною є групова робота. Клас можна поділити на групи, кожна з яких досліджуватиме окремий аспект теми: діяльність УАПЦ, репресії проти духовенства, руйнування сакральної архітектури чи

антирелігійну пропаганду. Після опрацювання матеріалу учні презентують результати своєї роботи у формі повідомлень або мініпроектів. Така форма роботи сприяє розвитку комунікативних умінь та навичок співпраці.

Можна застосувати метод «перевернутого навчання», коли учні вдома опрацьовують матеріал підручника та переглядають коротке відео про антирелігійну політику 1920–1930-х рр., зокрема про діяльність Спілки войовничих безвірників, її осередки в школах, клубах і на підприємствах, а також форми пропаганди (лекції, атеїстичні гуртки, антирелігійна преса). На уроці учні аналізують конкретні матеріали – плакати, уривки газетних статей і звіти про роботу безвірницьких організацій – та виконують завдання: визначають, які методи використовувала Спілка для впливу на населення і як вона формувала негативне ставлення до релігії. Після цього обговорюють проблемне питання: «Чому радянська влада робила ставку на діяльність Спілки войовничих безвірників як головний інструмент боротьби з релігією?» [52, с. 74–77; 91].

Можна також застосувати метод кейс-аналізу «Арешти духовенства в УСРР у 1920–1930-х рр.», який передбачає, що учням пропонується реальна історична ситуація, пов'язана з арештом священника за звинуваченням у «антирадянській діяльності». Наприклад, кейс може містити коротку довідку про священнослужителя, обставини його служіння, звинувачення з боку органів НКВС та наслідки арешту. Учні в групах аналізують причини арешту, визначають політичні та ідеологічні мотиви радянської влади, встановлюють наслідки для релігійної громади та оцінюють реакцію населення. Завершальним етапом є обговорення питання, чи можна вважати такі дії частиною системної антирелігійної політики держави [23, с. 130–136; 97].

Завдання «Історична реконструкція антирелігійної політики в регіонах УРСР» передбачатиме, що учні в групах відтворюють прояви антирелігійної кампанії 1920–1930-х рр. у різних областях, створюючи короткі розповіді або відеосюжети від імені очевидців подій (священника, мешканця міста, селянина тощо). Кожна група аналізує конкретний регіон, визначає заходи радянської влади (закриття й руйнування храмів, арешти духовенства, антирелігійну пропаганду,

вилучення церковних цінностей), описує один характерний випадок і передає реакцію місцевого населення. На прикладі Вінницької області учні можуть реконструювати ситуацію антирелігійної кампанії 1920–1930-х рр. через діяльність місцевих органів влади, Спілки войовничих безвірників та органів НКВС. У регіоні активно проводилися антирелігійні лекції та пропагандистські заходи, закривалися й перепрофілювалися храми, а священнослужителі зазнавали переслідувань і арештів [32, с. 232–234; 98].

Також, учні можуть створити мініпроект «Знищені святині України», де досліджують історію конкретного храму, причини його руйнування та сучасний стан. Результатом роботи може бути відео, подкаст, цифровий постер або презентація [36, с. 94–99; 76, с. 158–159].

Ефективним методом під час вивчення антирелігійної політики радянської влади може слугувати візуальний аналіз антирелігійних плакатів 1920–1930-х рр. Учитель пропонує учням проаналізувати радянські агітаційні плакати, визначити, як у них зображували духовенство, віруючих і радянську владу, які символи, гасла та маніпулятивні прийоми використовувалися для формування негативного ставлення до церкви. Під час роботи школярі навчатимуться розпізнавати пропаганду, аналізувати емоційний вплив візуальних матеріалів та критично оцінювати офіційну ідеологію радянської держави [95].

Під час вивчення міжвоєнного періоду на західноукраїнських землях у протязі 1919–1939 рр. є використання активних та інтерактивних форм організації навчання, які сприятимуть не лише засвоєнню історичного матеріалу, а й формуванню ціннісних орієнтирів учнів. Однією з форм роботи може бути практичне заняття з елементами групового дослідження, дискусії та аналізу історичних джерел. Учні працюють у малих групах із фрагментами праці А. Шептицького «Як будувати рідну хату?», визначають запропоновану ним модель держави, роль суспільства, громади, родини та церкви у житті народу [75, с. 246–247].

Можна організувати дискусію навколо твердження про роль церкви у вихованні громадянських чеснот. Учні аналізують історичні джерела, визначають

вплив духовенства на моральний стан суспільства, аргументують власну позицію щодо ролі релігійних інституцій у формуванні милосердя, людяності, патріотизму та відповідальності [75, с. 246–247].

Під час вивчення релігійного життя західноукраїнських земель у міжвоєнний період актуальним буде застосування методу «круглого столу» або рольової дискусії. Учні можуть обговорювати діяльність УГКЦ під проводом А. Шептицького, розвиток Богословської академії у Львові під керівництвом Й. Сліпого, а також проблеми становища православної церкви в Польщі та Румунії. У ході такої роботи формуються цінності свободи совісті, поваги до релігійного вибору, національної культури та духовної спадщини [84, с. 223–224].

У межах вивчення даного періоду можна запропонувати учням завдання на порівняння становища церкви на західноукраїнських землях у міжвоєнний період у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини, конкретизуючи політико-правові умови функціонування церкви, статус провідних конфесій (передусім Української греко-католицької церкви та православних структур), а також особливості взаємодії церковних інституцій із державними органами влади в кожній із країн [75, с. 246–247].

Учням пропонується звернути увагу на нормативно-правове регулювання церковного життя, ступінь державного контролю та обмежень, а також на ролі церков у сфері освіти, видавничої діяльності та культурно-національного розвитку українського населення.

Перед початком роботи слід, сформулювати проблемне питання щодо того, у якій із держав міжвоєнного періоду становище українських церковних структур було найбільш стабільним і сприятливим для їх розвитку, та обґрунтувати відповідь на основі конкретних історичних фактів і порівняльних характеристик [84 с. 223].

Результатом роботи повинен стати узагальнений висновок, у якому необхідно визначити спільні та відмінні риси церковної політики Польщі, Румунії та Чехословаччини, а також окреслити її вплив на духовне та національно-культурне життя українців у західноукраїнських землях міжвоєнного періоду.

Презентувати результати роботи учні можуть у вигляді схем, таблиць, презентацій.

Вивчаючи роки Голодомору 1932-1933 рр. можна запропонувати учням кейс аналіз, зокрема розгляд та аналіз як українці під час Голодомору зустрічали Свято Великодня, до прикладу: у Великдень 1932 р. на Вінниччині, попри голод і тиск влади, до церков прийшли майже всі селяни (зокрема в с. Кучманівка), храми були переповнені, а священник Д. Галевич відзначав надзвичайно масову участь у богослужінні, якої він не спостерігав десятиліттями. Учні аналізують цю ситуацію та визначають, чому в умовах голоду релігійність населення не зникла, а посилювалася.

Під час вивчення антирелігійної політики більшовицької влади в роки Голодомору 1932–1933 рр. можна організувати групову навчально-дослідницьку діяльність, у межах якої учні аналізують історичні джерела та встановлюють причинно-наслідкові зв'язки між політикою радянської влади і становищем православної церкви. Учні працюють у малих групах, опрацьовують архівні документи, листи священнослужителів, партійні матеріали, свідчення очевидців та визначають основні напрями антирелігійної політики: економічний тиск, репресивні заходи, закриття храмів, переслідування духовенства та антирелігійну пропаганду. Результати дослідження узагальнюються у вигляді схеми, де відображаються причини, прояви та наслідки державної політики щодо церкви [56, с. 135–136].

У процесі роботи учні досліджують вплив колективізації, хлібозаготівель і голоду на життя духовенства та населення, з'ясовують ставлення священнослужителів до політики радянської влади, аналізують їхні настрої, переживання та оцінки подій. Окрема увага приділяється реакції релігійних громад на дії влади, посиленню релігійності населення в умовах голоду, а також ролі церкви у наданні моральної й матеріальної допомоги голодуючим. Учні простежують, як закриття церков, репресії та заборона релігійної діяльності впливали на духовне життя суспільства та повсякденне життя [56, с. 135–136]. Аналіз подій Голодомору й становища духовенства сприятиме розвитку

гуманістичних цінностей, історичної пам'яті, відповідальності за збереження духовної та культурної спадщини народу. Робота з історичними джерелами допомагає учням формувати критичне ставлення до пропаганди, розуміння небезпеки репресивної політики та нетерпимості, а також виховує повагу до моральної стійкості, взаємодопомоги й людяності в умовах суспільних трагедій.

Наступним прикладом може слугувати організація міні-дослідження історії місцевої церкви (або релігійної громади) у своєму населеному пункті, учні з'ясовують час її заснування, основні етапи розвитку, зміни у періоди радянської влади, а також сучасний стан. Особлива увага приділяється подіям 1920–1930-х рр., можливим фактам закриття храму, переслідування духовенства, зміни функцій церковного храму, а також відновленню релігійного життя в пізніші періоди. Учні збирають інформацію з різних джерел (усні свідчення мешканців, архівні матеріали, фото, місцеві публікації), узагальнюють її та презентують результати у вигляді постера, презентації або короткого проєкту [44, с. 207–208].

Вивчаючи період Другої світової війни, доцільним є застосування інтерактивних форм організації навчання, які забезпечують активну участь учнів у дослідницькій діяльності та формують уміння аналізувати суперечливі історичні процеси.

Однією з ефективних форм є роботи може слугувати метод «2–4–всі разом». На першому етапі учні працюють у парах по двоє, у яких аналізують окремі аспекти релігійного життя під час Другої світової війни, зокрема: політику нацистської окупаційної влади щодо відкриття або контролю церков, або зміну ставлення радянської влади до церкви у 1943–1945 рр. Кожна пара фіксує короткі висновки щодо причин та наслідків цих процесів. На другому етапі пари об'єднуються в четвірки і порівнюють результати, визначаючи спільні та відмінні риси політики різних режимів щодо церкви, а також вплив цих процесів на духовенство та населення. На завершальному етапі відбувається колективне обговорення в межах усього класу «всі разом», під час якого учні формулюють узагальнений висновок про

суперечливість і змінність релігійної політики у воєнний період та її вплив на суспільство [38, с. 72–79; 79, с. 115–116].

Наступною формою роботи є метод «Акваріум», у ході якого у центрі класу створюється група учнів, які моделюють «історичну дискусію» між представниками різних сторін: священником, селянином, представником радянської влади та представником окупаційної адміністрації. Предметом обговорення є питання відновлення або функціонування церкви під час війни, можливість проведення богослужінь та контроль над релігійним життям. Учні у внутрішньому колі аргументують позиції, спираючись на історичні умови (політика контролю, потреба населення в духовній підтримці, використання церкви як інструменту впливу). Зовнішнє коло учнів виконує роль аналітиків: вони фіксують аргументи, оцінюють переконливість позицій і визначають, як змінювалася роль церкви залежно від режиму влади. Після завершення відбувається загальне обговорення, у ході якого формулюється висновок про суперечливий характер релігійної політики у 1941–1945 рр. та її вплив на повсякденне життя населення [38, с. 72–79; 79, с. 88–89].

Ще одним прикладом є Метод «Карусель». Клас поділяється на кілька груп, кожна з яких починає роботу на окремій «станції» з певним тематичним завданням. Перша станція – політика нацистської окупаційної влади щодо церкви (умови відкриття храмів, контроль духовенства, обмеження діяльності). Друга – зміни в політиці радянської влади у 1943–1945 рр. (часткове послаблення антирелігійного курсу, використання церкви у воєнній мобілізації). Третя – роль духовенства у житті населення (моральна підтримка, благодійність, проведення обрядів). Четверта – репресії проти священників з боку різних режимів.

Після виконання завдання групи переходять до наступної станції та доповнюють або уточнюють уже надану інформацію. Така ротація повторюється, поки всі групи не опрацюють усі аспекти. Наприкінці відбувається узагальнення, у ході якого учні створюють цілісну схему релігійного життя у воєнний період та визначають ключові особливості політики різних влад щодо церкви [38, с. 72–79; 79, с. 88].

Надалі можна розробити завдання на основі порівняльного методу, до прикладу Учні зіставляють характер каральних заходів, підстави переслідувань духовенства та форми контролю над релігійним життям населення. Особлива увага приділяється виявленню як спільних рис функціонування репресивних механізмів обох систем, так і відмінностей у їхній ідеологічній аргументації та практичній реалізації. Такий підхід дає змогу сформувати цілісне уявлення про специфіку релігійної політики різних режимів у воєнний період [38, с. 72–79].

Отже, до ефективних педагогічних умов, що забезпечать результативність навчального процесу належать - реалізація діяльнісного та особистісно орієнтованого підходів, трансформація ролі вчителя в організатора навчальної взаємодії, систематичне використання інтерактивних, проблемно-пошукових і дослідницьких методів, а також залучення учнів до групової та проєктної роботи. Застосування аналізу історичних джерел, кейсів, дискусій, рольових ігор і візуальних матеріалів сприяє розвитку вмінь аргументувати власну позицію, співпрацювати та критично оцінювати інформацію, зокрема в умовах її надмірності та маніпулятивності.

У свою чергу практичне застосування зазначених підходів на уроках історії України та історії церкви дозволяє не тільки забезпечити якісне засвоєння навчального матеріалу, а й сформувати в учнів стійкі ціннісні орієнтири. Вивчення складних і суперечливих історичних процесів ХХ століття, зокрема релігійної політики різних режимів, сприятиме усвідомленню значення свободи совісті, толерантності та поваги до різних світоглядних позицій, що дозволить забезпечити вчителем становлення громадянина, здатного до відповідальної поведінки, конструктивного діалогу та активної участі в демократичному суспільстві.

ВИСНОВКИ

Отже, аналіз опрацьованої літератури дозволяє стверджувати, толерантність у сучасній педагогічній науці та історичній освіті розглядається як багатовимірне особистісне утворення, що включає повагу до прав і свобод людини, визнання цінності культурного, етнічного та релігійного різноманіття, готовність до конструктивного діалогу, емпатійного сприйняття іншої позиції та мирного розв'язання конфліктів. Толерантність виступає не тільки моральною якістю, а й соціально значущою компетентністю, що забезпечує гармонійне співіснування в умовах полікультурного суспільства.

У свою чергу більшість методистів трактують громадянську компетентність як інтегровану характеристику особистості, що охоплює систему знань про суспільство і державу, ціннісні орієнтації демократичного характеру, а також уміння й навички активної, відповідальної та свідомої участі в суспільному житті, зокрема в умовах демократичного врядування та правової держави.

У формуванні зазначених якостей має великий потенціал історична освіта, оскільки вона сприяє глибокому аналізу причинно-наслідкових зв'язків щодо історичних подій, формує вміння інтерпретувати різні історичні наративи, а також розвиває навички критичної роботи з різноманітними джерелами інформації.

Саме завдяки аналізу історичного матеріалу учні набувають досвіду критичного мислення, навчаються аргументувати власну позицію, порівнювати різні точки зору та робити обґрунтовані висновки. Особливо ефективним у цьому контексті є застосування компетентнісного, діяльнісного та особистісно орієнтованого підходів, які передбачають активну участь учнів у навчальному процесі, використання інтерактивних методів, проблемного навчання, дискусій, проєктної діяльності та аналізу історичних джерел.

Доведено, що релігія та церква в історії України становили один із ключових чинників суспільного розвитку, який суттєво впливав на формування духовної культури, системи освіти, морально-етичних норм, національної свідомості та історичної пам'яті. У різні історичні періоди церковні інституції

виходили за межі суто духовної сфери й виконували також освітню, культурну, соціальну та інтегративну функції, а в окремі епохи – брали участь у суспільно-політичних процесах. Завдяки цьому вони сприяли збереженню культурної тягlosti, формуванню ціннісних орієнтирів і підтримці національної ідентичності українського суспільства в умовах історичних трансформацій і зовнішніх викликів.

У цьому контексті вивчення історії релігії та церкви в курсі історії України постає як дієвий засіб формування толерантності та громадянської компетентності учнів, оскільки аналіз міжконфесійних відносин, державної релігійної політики, релігійних рухів і діяльності церковних інституцій сприяє усвідомленню цінності світоглядного різноманіття, розвитку культури діалогу та історичної емпатії, а також глибшому розумінню принципів свободи совісті, прав людини й демократичного устрою суспільства. Такий підхід забезпечує поєднання історичних знань із формуванням особистісних цінностей і громадянських установок.

Встановлено, що нормативно-правова база навчальні програми створюють концептуальні умови для вивчення релігійної тематики в школі. Законодавство України закріплює принципи світськості освіти, рівності світоглядних позицій, свободи совісті та недискримінації, що визначає необхідність неупередженого та науково виваженого підходу до висвітлення історії релігії та церкви. Державні освітні стандарти та навчальні програми орієнтують історичну освіту на компетентнісний результат, що передбачає не лише засвоєння фактологічного матеріалу, а й формування критичного мислення, громадянської свідомості, моральних цінностей та здатності до аналізу суспільно-історичних процесів.

Детальний аналіз підручників з історії України для 10 класу засвідчив, що релігійна тематика представлена нерівномірно та фрагментарно, хоча й інтегрована у ключові історичні процеси. Найбільш ґрунтовно вона висвітлюється в контексті Української революції 1917–1921 рр., становлення Української автокефальної православної церкви, розвитку церковного життя у міжвоєнний період, а також у межах дослідження антирелігійної політики радянського

тоталітарного режиму. У цих темах релігія подається як важливий чинник державотворення, національної самоідентифікації та культурного розвитку. Водночас недостатньо розкритими залишаються аспекти повсякденного релігійного життя населення, міжконфесійної взаємодії, регіональних особливостей релігійних практик, що обмежує цілісність історичного сприйняття учнями релігійного феномена.

Окрім того, виявлено, що сучасні підручники поступово переходять від традиційної фактологічної моделі викладу до компетентнісно орієнтованого навчання, що проявляється у використанні історичних документів, біографічних матеріалів, статистичних даних, проблемних запитань і завдань аналітичного характеру. Це дозволяє забезпечити учням розвиток умінь критично оцінювати історичні події, зіставляти різні інтерпретації, аналізувати державну політику щодо церкви та усвідомлювати значення свободи совісті як базової демократичної цінності.

Слід зазначити, що ефективне формування толерантності та громадянської компетентності неможливе без умов цілеспрямованої організації освітнього процесу, який базується на принципах гуманізму, діалогічності та активної участі учнів. Найбільш результативними на нашу думку виступають інтерактивні технології навчання, проблемно-пошукові методи, групова робота, дискусії, рольові ігри, аналіз історичних джерел та проєктна діяльність. Значну роль відіграють цифрові освітні ресурси, які розширюють можливості для самостійного навчання та розвитку інформаційно-аналітичних навичок.

У ході вивчення історії релігії та церкви слід застосовувати різноманітні методи, що будуть спрямовані на активізацію пізнавальної діяльності учнів. Зокрема, можна застосовувати наступні методи: проблемний метод, що передбачає постановку проблемних запитань і організацію пошуку їх вирішення; метод історичного аналізу, який забезпечує осмислення причинно-наслідкових зв'язків; а також кейс-метод, що ґрунтується на розгляді навчальних ситуацій і прийнятті обґрунтованих рішень. Важливу роль відіграють згадувані нами інтерактивні прийоми, серед яких «мозковий штурм», дискусія, рольова гра,

«ажурна пилка» та «Акваріум», які сприяють розвитку критичного мислення, комунікативних умінь і здатності аргументувати власну позицію.

Застосування форм організації навчання забезпечить комплексність освітнього процесу та залучення учнів до різних видів навчальної діяльності. Доцільним є використання фронтальної форми під час подання нового матеріалу, групової – для спільного виконання навчальних завдань і обговорення проблемних питань, а також індивідуальної – для самостійної роботи та виконання творчих завдань. Окрім цього, ефективними є нетрадиційні форми уроків, зокрема урок-дискусія, урок-дослідження, урок-гра, круглий стіл і прес конференція. Поєднання різних форм організації навчання сприяє підвищенню пізнавальної активності учнів, розвитку самостійності, критичного мислення та навичок співпраці.

Окремо слід зазначити значущість діяльності вчителя історії як ключової фігури освітнього процесу, що забезпечує формування та розвиток толерантності й громадянської компетентності учнів, позаяк учитель створює демократичне освітнє середовище, формує атмосферу довіри, взаємоповаги та відкритого діалогу. Саме педагог визначає якість реалізації виховного потенціалу історичного матеріалу, сприяє формуванню ціннісних орієнтацій школярів, розвитку їхньої громадянської активності та готовності до відповідальної участі в суспільному житті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативні документи

1. Декларація про державний суверенітет України. 1990. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
2. Декларація принципів толерантності : ухвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО від 16 листопада 1995. URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/unesco/1995/13686>
3. Державний стандарт базової середньої освіти. 2020. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti>
4. Закон України «Про освіту». 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
5. Закон України «Про повну загальну середню освіту». 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
6. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». 1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
7. Конституція України. 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641 від 06.06.2022 р. № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>
9. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p#Text>
10. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. 2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80#Text>

Навчальні програми

11. Модельна навчальна програма. Історія України. 10–12 класи. Поглиблений рівень. URL: <https://numl.org/1gYT>

12. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Історія України. Всесвітня історія 6–11 класи. 2022. URL: <https://numl.org/1gYS>

Електронні архівні джерела:

13. До 100-річчя Першого Всеукраїнського православного церковного Собору : документальна онлайн-виставка. *Центральний державний архів громадських об'єднань та українці*. URL: <https://tsdahou.archives.gov.ua/arhiv-vystavkovykh-proyektiv/vystavkovi-proyekty-czdazu/do-100-richchya-pershogo-vseukrayinskogo-pravoslavного-czerkovnogo-soboru/>

Монографії і статті

14. Андреев В. М. Формування толерантності вчителя як проблема сучасної школи. 2015. *Наукові записки кафедри педагогіки Випуск XXIV*. С. 18–24. URL: <https://periodicals.karazin.ua/pedagogy/article/view/3872>

15. Артеменко, О. О. Українське селянство і національний православно-церковний рух у період революції 1917 - 1920 рр. *Український селянин*. 2014. (14). С. 132–137. URL: <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/752>

16. Бакуліна Н. В. Концептуальні засади методики формування толерантності. *Нова педагогічна думка*. 2014. №1 (77). С. 1–12. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/3711/>

17. Бондарчук П. М., Даниленко В. М., Крупина В. О., Кубальський О. Н. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. Київ: Інститут історії України НАН України. 2010. 210 с.

18. Борейко Ю. Дохристиянський період та пережитки язичництва. *Історія релігій в Україні*. 2010. Книга 1. С. 17–22. URL: <https://www.religio.org.ua/index.php/religio/issue/view/21>

19. Васьківська Т. Використання цифрових інструментів для вивчення історії: основи та принципи. *Педагогічна Житомирщина*. № 2 (38). 2025. С. 1–8. URL: https://znayshov.com/News/Details/pedahohichna_zhytomyrshchyna_2_2025EFBBBF
20. Вербівський Д., Карплюк С. Формування ціннісних орієнтацій старшокласників у процесі профільного навчання. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2026. № 1(58). С. 45–50. URL: <https://visnyk-ped.uzhnu.edu.ua/article/view/358298>
21. Герчанівська П. Українська народна культура: християнський вимір: монографія. Київ : Університет «Україна». 2011. 426 с.
22. Грузова Т. «Контрреволюціонери в рясі»: як знищували духовенство в радянській Україні (1932-1933 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2020. № 1 (66). С. 68–85. URL: <https://jhpr.donnu.edu.ua/article/view/8269>
23. Гула Р. В., Щурко О. М. Особливості державно-церковних відносин у 1918–1929 роках. *Архіви України*. 2014. № 3. С. 130–137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2014_3_13
24. Давиденко О. Громадянські компетентності як інструмент розбудови демократичного суспільства в Україні. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти*. 2024. № 2 (7). С. 116–124. URL: <https://visnuk.dano.dp.ua/index.php/pp/article/view/190>
25. Демочко В. Київська Русь і християнство. *Волинські історичні записки*. 2009. Т. 2. С. 24–32. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/4788/>
26. Дробот М. Релігійна політика німецької військової адміністрації мілітаризованих окупаційних зон України 1941–1944 рр. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія : Історичні науки. 2014. Вип. 19. С. 176–181. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_i_2014_19_36

27. Дрогомирецька Л.Р. Хрещення Русі як цивілізаційний вибір і духовна вісь формування української культурної спадщини. *Вісник гуманітарних наук*. (10). С. 1–20. URL: <https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/169>
28. Дудник Н., Свйонтик О., Дмитришин А. Толерантність як компетенція сучасного педагога. *Молодь і ринок*. 2025. №10. С. 87–92. URL: <https://mir.dspu.edu.ua/article/view/344560>
29. Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2020. 336 с.
30. Євсєєва Т. М. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні: З історії релігії та церкви. *Український історичний журнал*. 1999. (2). С. 89–104. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/view/22237>
31. Єрмак Ю., Окса М., Бунчук О. Професійна культура вчителя: толерантність як компонент моделювання освітнього процесу. *Науковий вісник Мелітопольсько державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2022. Том 2. №27. С. 34–42. URL: <https://magazine.mdpu.org.ua/index.php/nv/article/view/3056/3792>
32. Зінько Ю. Антирелігійні дії більшовицької влади на Вінниччині у 1930 - х рр. *Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXVI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. 8 листопада 2024 р. Вінниця: ТВОРИ. 2025. С. 231–234. URL: <https://dspace.vspu.edu.ua/items/1f7d3736-ea50-4c0b-b950-31d1bd355929>
33. Івах С., Паласкевич С. Основні підходи до виховання толерантності у старшокласників. *Молодь і ринок*. 2026. № 1 (245). С. 116–121. URL: <https://mir.dspu.edu.ua/article/view/351431/339687>
34. Іваничко І.І. Створення толерантного освітнього середовища у Новій українській школі. *Інноваційна педагогіка*. 2023. Випуск 61. Том 1. С. 17–20. URL: <https://www.innovpedagogy.od.ua/61-1>

35. Калита Н. Організаційні форми навчання: історія та сучасність. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. Випуск. 10. С. 229–234. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2014_10_38.
36. Киридон А.М. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. № 22. С. 91–102. URL: https://resource.history.org.ua/publ/pro_2013_22_91
37. Кришмарел В. Релігієзнавча компетентність у загальноосвітніх навчальних закладах: актуальність, генетика, складники. *Український педагогічний журнал*. 2016. № 3. С. 66–73. URL: <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/187>
38. Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни. *Український історичний журнал*. 2025. (3). С. 73–81. <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/view/21486>
39. Литвин А. Методологічні засади поняття «педагогічні умови». *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 4. С. 43–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pippo_2013_4_5.
40. Ляпунова В. А. Функції толерантності як соціально значущої цінності. *Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки*. 2016. Том 3. №69. С. 119–122. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/3378>
41. Мацейків Т. І. Потенціал курсу Історії України у формуванні громадянської компетентності старшокласників. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2019. Том 1. Випуск 59. С. 1–10. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=E7YQqRkAAAAJ&citation_for_view=E7YQqRkAAAAJ:mVmsd5A6BfQC
42. Мацейків Т. І. Формування толерантності в учнів старшої школи на уроках вітчизняної історії. 2020. *Наукове забезпечення технологічного прогресу XXI сторіччя*. Том 4. С. 83–84. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/mcnd/issue/view/01.05.2020/289>

43. Мацейків Т. І. Шляхи, форми та методи формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках історії України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія: Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Вип. 5. 2020. С. 132–136. URL: <https://surl.li/xqhufk>
44. Мороз, П., Мороз, І. Особливості розроблення дослідницьких завдань з історії для учнів Базової Школи. *Проблеми сучасного підручника*. 2025. (34). С. 197–217. URL: <https://ipvid.org.ua/index.php/psp/article/view/782>
45. Моцак С. І. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання історії України. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал*. 2013. Вип. 2. Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка. С. 24–28. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/items/f7d3bf11-582e-4714-a301-48c59791716>
46. Муляр О., Василенко Н. Використання дискусійних методів на уроках історії як спосіб виховання толерантності учні. *Педагогічний дискурс*. 2014. Випуск 16. С. 124–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2014_16_25
47. Нечерда Ф. Б. Виховання толерантності у підлітків у контексті формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу. *Наукові записки НДУ імені М. Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 7. С. 72–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzspp_2012_7_16
48. Нечерда В. Б. Структурно-функціональна модель виховання толерантності у старших підлітків загальноосвітньої школи. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2016. Вип. 20(2). С. 58–68. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2016_20\(2\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2016_20(2)_7)
49. Нікітіна Н. П. Толерантність як педагогічна проблема. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Спецвипуск. С. 19–23. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=FpckjOQAAAAJ&citation_for_view=FpckjOQAAAAJ:Qo2XoVZTnwC

50. Окуньовська Ю. В. Становлення громадянської освіти в Україні. *Політичне життя*. 2023. №2. С. 13–17. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/14095>
51. Оржеховська В. М., Нечерда В.Б.Формування готовності педагогів загальноосвітніх навчальних закладів до виховання толерантності учнів старшої школи (Просоціальний аспект). *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 4. С. 177–182. URL: <https://surl.li/qjkano>
52. Погонєць І. В. Виникнення і діяльність Спілки войовничих безвірників у 1920–1930-х рр. (на матеріалах УРСР). *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2023. Том 2. №15. С. 74–78. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/14684>
53. Полещук Л. В. Активізація навчання психології через інтерактивні технології: досвід впровадження вправи «Ажурна пилка». *Ідеї. Практики. Перспективи сучасної освіти*. Одеса. 2025. Ч. 2. С. 137–140. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/items/882e7086-c339-4fcd-91c6-78461c9e4542>
54. Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2018_2_7
55. Савченко О. Толерантність як цінність шкільної освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2017. Вип. 1. С. 13–16. URL: <https://www.innovpedagogy.od.ua/1-ukr>
56. Савчук Т. Г. Православне духовенство в умовах голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 134–138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2013_35_27
57. Семергей Н. В. Релігійно-церковний вимір українського національно-культурного відродження 1917–1921 років: концептуалізація наративу сучасної історіографії. *Грані*. 2018. Т. 21. № 7. С. 63–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2018_21_7_11

58. Сергієнко Т. М., Самойлова Ю. І., Денисюк Ю. І. Толерантність як соціально-педагогічний інструмент вирішення конфліктних ситуацій. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Випуск 22. Том 2. С. 153–156. URL: <https://www.innovpedagogy.od.ua/22-2>
59. Сковчиляс І. Я. Галицька митрополія XIV - першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу. *Княжа доба: історія і культура*. 2011. Вип. 4. С. 246–279. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kdik_2011_4_17
60. Смагіна Т. М. Громадянська компетентність у контексті особистісного виміру. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2005. Вип. 25. С. 229–231. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/1504/>
61. Стажець В., Левдер А. Сучасні підходи до формування громадянської компетентності учнів на уроках історії України в 10-11 класах. *Вісник науки та освіти*. 2024. №6. (24). С. 944–956. URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/12899/12961>
62. Сулятицька Т. Феномен толерантності в історичному дискурсі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць*. 2011. Випуск 539-540. Філософія. С. 35–38. URL: <https://surl.li/ijfjgz>
63. Суховецький О. Сучасний стан державно-конфесійних відносин: перспективи розвитку та пропозиції для вдосконалення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2026. Том 3. №93. С. 335–343. URL: <https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/354999>
64. Томчук М. Методологічні засади створення сучасного шкільного підручника. *Психологія і суспільство*. 2011. № 4(46). С. 124–128. URL: <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/554>
65. Трубавіна І. М. Формування толерантності та культури миру в учнів закладів середньої освіти: соціально-педагогічний аспект. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. Квітень. №3. (137) С. 115–124. URL: <https://surl.li/fcbtag>

66. Федорова Ю., Пляка С. Цінності як орієнтир у Новій українській школі. *Науково-методичний вісник*. 2022. № 58. С. 89–101. URL: https://znayshov.com/News/Details/naukovo-metodychnyi_visnyk_58
67. Федь М. І. Виклики формування громадянської компетентності в умовах дистанційного навчання на уроках історії в новій українській школі. *Вісник Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені Академіка Степана Дем'янчука. Серія: Педагогіка та психологія*. № 4. С. 289–294. URL: <https://journals.megu.rovno.ua/index.php/ped-psyh/article/view/169>
68. Чуйко К. Релігійна політика національних урядів 1917–1921 років: сучасна українська історіографія. *Літопис Волині*. 2022. (27). С 124–128. URL: <https://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/372>
69. Шаров О. О. Громадянська компетентність особистості як педагогічний феномен. *Інноваційна педагогіка*. 2023. Випуск 66. С. 202–205. URL: <https://www.innovpedagogy.od.ua/vip66>
70. Шевчук Т. В. Антирелігійна політика радянської влади в Україні у 20–30-ті рр. XX ст. *Сторінки історії*. 2015. Вип. 39. С. 100–113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sisi_2015_39_12.

Дисертації та автореферати

71. Ткачук О. В. Український церковно-православний рух 1917-1921 р.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова. Київ. 2006. 227 с.

Підручники і посібники

72. Бойко О. Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Академія. 2014. 720 с.
73. Бурнейко І. О., Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль, 2018. 256 с.
74. Висоцький О.Ю. Історія української культури: Навчальний посібник. Дніпропетровськ : НМетАУ. 2009. 130 с.

75. Власов В., Кульчицький С., Панарін О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ. 2023. 315 с.
76. Гісем О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Харків. 2018. 240 с.
77. Діанова Н. М. Історія релігії та церкви в Україні в національному та європейському контекстах : навч. посіб. для студентів спец. «Історія та археологія» спеціалізації «Історія України у світовому контексті». Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 252 с.
78. Дубінський В.А. Методика викладання історії в школі: навчально-методичний посібник для організації самостійної роботи студентів історичного факультету. Кам'янець-Подільський. 2019. 86 с.
79. Кулик І.О. Практикум з шкільного курсу історії України та методики його викладання: Навчальний посібник. Чернігів: Видавець Лозовий В.М. 2011. 188 с.
80. Пометун О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ. 2018. 256 с.
81. Пометун О. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза. 2006. 328 с.
82. Сорочинська Н. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль. 2018. 256 с.
83. Струкевич О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ. 2018. 240 с.
84. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль. 2023. 292 с.
85. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ. 2017. 324 с.

Навчально-методичні матеріали

86. Геращенко Л. П. Дебати та дискусії на уроках історії: методика організації та оцінювання. *Всеосвіта*. URL: <https://vseosvita.ua/library/debaty-ta-diskusii-na-urokakh-istorii-metodyka-orhanizatsii-ta-otsiniuvannia-1082363.html>

87. Концептуальні засади громадянської та історичної галузі. Міністерство освіти і науки України. 2020. URL: <https://surl.li/vjowhs>

88. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. Міністерство освіти і науки України. 2016. 40 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

89. Петлевана Н. М. Презентація на тему: «Форми організації навчання». *На урок*. URL: <https://surl.li/wylyrq>

90. Пижик А. М., Черевичний Г. С. Методика викладання історії в школі: навчально-методичні рекомендації для вчителя дисципліни та проходження педагогічної практики студентами. Київ: ТОВ «Видавництво Юстон». 2020. 125 с.

91. Ращук В.В. Перевернутий клас: покрокова інструкція для вчителя. *На урок*. URL: <https://naurok.com.ua/metodichni-rekomendaci-rozrobki-proektiv-355609.html>

92. Франчук О. І. Лекція «Поняття методів, форм, прийомів і засобів навчання в освітньому процесі». *На урок*. URL: <https://surl.li/jrkvmi>

93. Ціннісні орієнтири сучасної української школи. Міністерство освіти і науки України. 2019. 63 с.

Суспільно медійні проекти

94. Валерія Recruiter. Мозковий штурм: Ефективний метод генерації ідей. *Блог Галактики*. URL: <https://surl.li/vtiqxn>

95. Радянський антирелігійний плакат (13 фото). *Невсвідома : інтернет-видання*. 2018. URL: <https://surl.li/zcajsg>

96. Радянські плакати антирелігійні. *Umapalata : інформаційно-розважальний портал*. 2021. URL: <https://surl.li/pxhfeg>

97. Козак М. Список священників, які були вбиті, закатовані або померли з голоду в сибірських таборах (продовження 8). *VOX-POPULI-HISTORY*. URL: <https://surl.li/fmruma>

98. Як зробити вивчення історії в українській школі цікавим, корисним та захоплюючим. *Блог BUKI*. 2023. 12 жовтня. URL: <https://surl.li/wfkpln>

99. Як розвивають толерантність в українських школярів. *Освіторія*. URL: <https://surl.li/dcwoyc>

Веб-платформи

100. Душпастирська опіка греко-католиків у часи Першої світової війни. *Капеланство.info*: вебплатформа. URL: <https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/istoriya/dushpastyrska-opika-greko-katolykiv/>

ДОДАТКИ

Додаток А

Структура громадянської компетентності за Т. Ремех

Таблиця 1

Структура громадянської компетентності учня

<i>Складник</i>	<i>Суть</i>	<i>Вияви</i>
мотиваційний	здатність виявляти інтерес до аналізу взаємозв'язків, механізмів діяльності соціального оточення, соціальних інститутів і суспільства, виявляти ініціативу	наміри, бажання, прагнення особистості досягати поставлених цілей чи уникати їх, здійснювати заплановане чи відмовлятися від його реалізації
ціннісний	цільові установки соціальної діяльності, здатність брати на себе відповідальність, підтримувати інших, вибудовувати з ними взаємодію на паритетних основах	усвідомлення й визнання таких цінностей як особистість, гідність людини, толерантність, демократичні принципи життя, повага до прав і свобод людини, демократичних норм, інститутів громадянського суспільства, законів держави
когнітивний	громадянськості знання, уявлення щодо себе, своїх соціальних ролей, соціальних інститутів, сприйняття тих установок, у межах яких відбувається діяльність	знання про права та свободи людини, механізми їх захисту, принципи функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, знання прийомів взаємодії із соціальним оточенням, способів впливу під час ухвалення рішень та захисту власних інтересів
операційно-поведінковий	готовність і здатність орієнтуватися у ситуації, прагнення вплинути на те, що відбувається, готовність до компетентної участі в суспільному житті, спроможність ухвалювати рішення, контролювати свою діяльність, навчатися самостійно	вербальні й невербальні, соціальні й комунікативні, інтерактивні й рефлексивні вміння у взаємодії із соціальним оточенням: лідерство, командність, вміння ставити запитання й відповідати на них, обґрунтовувати власну позицію, робити свідомий вибір, ухвалювати рішення

Джерело: Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 38.

Додаток Б

Вияви сформованої громадянської компетентності учня за Т. Ремех

Таблиця 2

Вияви сформованої громадянської компетентності учня

<i>Компетенції</i>	<i>Вияви</i>
соціально-комунікативна	комунікативні вміння, навички спілкування, встановлення конструктивних відносин із людьми, вміння вести діалог, брати участь у громадському обговоренні суспільних проблем
інформаційно-медійна	вміння критично мислити, шукати, аналізувати й оцінювати інформацію, критично оцінювати медіа повідомлення на основі аналізу джерел, соціальної ситуації
солідарність, розв'язання соціальних конфліктів, проблем	уміння розв'язувати соціальні суперечності, установка на толерантне розв'язання конфліктів, здатність до успішної взаємодії з іншими, мирного співіснування в умовах соціокультурного різноманіття.
відповідальний соціальний вибір й ухвалення рішення	готовність до ухвалення обґрунтованого рішення на основі усвідомленого й виваженого вибору
громадянська участь	установка на відповідальну суспільну діяльність, навички участі в соціальних та політичних процесах

Джерело: Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 39.

Василь Липківський

Джерело: <https://ukrpohliad.org/calendar/vasyl-lypkivskyj-tvorecz-i-pershyj-mytropolyt-kyyivskyj-i-vsiyeyi-ukrayiny-uapcz-160-rokiv-tomu.html>

Обсяг інформації присвячений релігійному життю у період Української Революції у підручника авторства О. Струкевич.

§ 12. Підсумки Української революції...

часів античності й українського бароко, зігрівши композицію доброзичливо-жартівливим та одночасно замилювано-захопленим ставленням до своїх героїв.

3. Релігійне життя

Лютнева революція 1917 р., розгортання українського національно-політичного руху посприяли поживленню й церковно-громадського руху. Його сенсом стали демократизація та відродження національних засад церковного життя. Українських священиків надихав приклад Грузинської православної церкви, яка після зречення царя проголосила себе автокефальною.

В Україні ставили вимоги запровадити в церковному вжитку українську мову, виборність духовництва, залучити до вирішення церковних справ церковні парафії, позбавити єпископат самовладства, властивого для Російської православної церкви.

Проведений у квітні 1917 р. Київський єпархіальний з'їзд духовництва та мирян прийняв радикальну ухвалу: «В автономній Україні повинна бути незалежна від Синоду Українська церква», а все духовенство, уключаючи єпископів, «повинне обиратися мирянами та кліром».

Наступного місяця було створено «Братство Воскресіння Христа», яке поширювало серед українців ідею скликання Всеукраїнського церковного Собору, заснування Української автокефальної православної церкви та розрив зв'язків з Московським патріархатом. Фактичним головою братства став протоієрей *Василь Липківський*. З цією ж метою було створено Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР) — демократичну організацію за участі представників церкви (одна третина) і мирян (дві третини від загальної чисельності).

ВПЦР неодноразово зверталася до київського митрополита Михаїла, щоб єпископат РПЦ допоміг утвердитися українському церковному рухові. Однак той категорично відмовив і вимагав «розкаєння за негідні наміри». Ідею собору не підтримав жоден із тодішніх єпископів РПЦ, які проповідували на території України. Майже всі вони були росіянами за походженням і не співчували українському церковному руху, тим більше, що він ставив за мету й подолання всевладдя вищого кліру, наближення його до пастви.

4. Культурно-освітня діяльність громадських організацій

Разом із державою чинником розвитку культури стали громадські й кооперативні організації. Надзвичайно важливу роль у цій справі відіграло відроджене товариство «Просвіта». 20 вересня 1917 р. на *I Всеукраїнський з'їзд «Просвіти»* з'їхалося понад 4000 делегатів з України, Кубані, Бессарабії, Дону.

Громадська робота зосередилася на позашкільній освіті, видавництві підручників та українознавчої літератури. Видання літератури для школярів розпочало Товариство шкільної освіти, засноване й кероване І. Стешенком. Над цим же працювало видавництво «Українська школа», очолене С. Русовою та С. Черкасенком.

Робота окремих видавництв вражала своїми масштабами. Так, товариство «Час» видавало підручники накладом до 250 тис. примірників.

Джерело: Струкевич О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ. 2018. С. 101.

Додаток Д

Обсяг інформації присвячений релігійному життю у період Української Революції
у підручника авторства О. Пометун

РОЗДІЛ III

Активно розвивався й жанр політичного плаката. Художники намагалися оперативно реагувати на зміни в суспільному житті. Художньо оформлені політичні плакати були близькими й зрозумілими широкій громадськості.

5. Релігійне життя

Які основні напрями розвитку української церкви цього періоду?

Важливою складовою духовного життя суспільства, в роки Української революції, була релігія. Духовенство, опікуючись своїми внутрішніми проблемами, долучалось і до політичного життя суспільства. Більшість громадських акцій зазвичай починалися або завершувалися молебнем, що надавало їм урочистості.

Демократичні процеси, що охопили українське суспільство, відкрили нові перспективи не тільки православної церкви, а й римо-католицькій. Повалення монархії завершило дискримінацію католиків, і невдовзі їх зрівняли у правах з православними. Прихильно поставилась до католиків і Центральна Рада (вона сприяла поверненню їм монастирів у Вінниці та Бердичеві). Гетьманський переворот, надаючи пріоритет Московському патріархату, все ж таки сприяв громадянам «користуватися повсемірно вільним відправленням їх віри і богослужіння».

Водночас захоплення радянськими військами територій України оберталося для духовенства терором.

Ще навесні 1917 р. в суспільстві поширюється прагнення повернути статус автокефалії (тобто самостійності) **Українській православній церкві**. Цей рух очолив протоієрей Василь Липківський, метою діяльності якого стало відокремлення українських епархій від Російської православної церкви. За Директорії, у травні 1920 р., було проголошено автокефалію Української православної церкви, підтверджену Першим Всеукраїнським Церковним Собором у 1921 р. Але поразка УНР обернулася поверненням радянського режиму, що розпочав новий наступ на Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ).

Іншою була ситуація в західноукраїнських землях. Кардинальних змін у релігійному житті тут не сталося. Крах Австро-Угорської монархії, хоча й призвів до зміни влади в краї, але він не мав таких тяжких наслідків у сфері духовного життя, як у підросійській Україні.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що зумовлювало розвиток культури за доби Української революції?
2. Як розвивалась у цей період загальноосвітня школа?
3. Які зрушення відбулись в українській національній науці?
4. Розкажіть про здобутки митців у сфері образотворчого мистецтва.
5. Які риси притаманні українському театральному мистецтву того часу?
6. Які зміни відбулися в релігійному житті?
7. Складіть таблицю.

Основні напрями розвитку культури	Події та постаті культурного життя
-----------------------------------	------------------------------------

126

Джерело: Пометун О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ. 2018. С. 126.

Обсяг інформації присвячений релігійному життю у період Української Революції
у підручника авторства Т. Хлібовської

§ 24. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ У 1917–1920 РОКАХ

- ✓ Які релігійні конфесії існували на території України?
- ✓ Пригадайте, де українці переважали кількісно: у місті чи в селі?
- ✓ Яке питання селяни прагнули вирішити під час революції?

1. Релігія і церква

У всі часи **релігія** відігравала суттєву роль у житті українського суспільства як чинник ментальності, самосвідомості українців, формування нації. Відомо, що 1914 року на українських землях діяли 8606 православних парафій, 131 православний монастир. Релігійні потреби населення задовольняли 3174 парафій і 79 монастирів УГКЦ. Окрім того, частина жителів сповідувала католицизм, протестантизм, іудаїзм тощо. Події Української революції і боротьби за державну незалежність істотно вплинули на релігійну ситуацію, відкривши шлях до демократизації внутріцерковного життя та відносин між церквою і державою. Російська православна церква (РПЦ), у лоні якої перебувала більшість вірян України, відреагувала на падіння імперської влади відновленням Московського патріархату і спробами зберегти свій контроль над усіма єпархіями колишньої імперії.

Натомість серед духовенства і вірян України поширилося прагнення до відновлення автокефальної (незалежної) Української православної церкви. Саме такою вона була до 1686 року, коли втратила автокефалію, стала єпархією РПЦ та однією з форм імперського контролю над Україною. Навесні 1917 року з ініціативи протоієрея **Василя Липківського** було засновано «Братство воскресіння», яке очолило рух за утворення УАПЦ. З часом воно перетворилося на Всеукраїнську православну церковну раду, що прийняла рішення про скликання Всеукраїнського православного собору. Собор розпочав роботу в січні 1918 року. Але захоплення Києва більшовиками не дозволило утвердити незалежну церкву. Боротьба за неї виявилася довгою і тернистою. **1 січня 1919 року** Директорія УНР, керуючись принципом, що в незалежній державі повинна бути і незалежна церква, проголосила **автокефалію Української православної церкви**. Однак політична нестабільність 1919 року не сприяла реалізації цього рішення.

Установивши контроль над Україною, **більшовики, проповідуючи атеїзм, проводили антирелігійну політику**. Раднарком УСРР/УССР ухвалив «Закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Відтак культові споруди та усе церковне майно ставали державною власністю, а органи влади могли на свій розсуд закривати небажані їм храми, що вони, зрештою, і робили. Сотні священників та вірян стали жертвами «червоного терору». Релігію влада оголосила «опіумом для народу», віряни ставали неповноправними громадянами. Проте під тиском населення держава дозволила діяльність багатьох релігійних громад. Цим рішенням вона прагнула досягти й

Джерело: Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль. 2023. С. 132.

Обсяг інформації присвячений релігійному життю 1920–1930-х рр. у підручнику авторства Н. Сорочинської

► Що таке «розстріляне відродження»?

6. Релігійне життя

Кінець 1920-х — 1930-ті рр. характеризуються посиленням тиску радянської влади на церкву з метою її остаточної ліквідації як явища суспільного життя. Політика насадження державного атеїзму була невід'ємною складовою «культурної революції».

У 1929 р. за сфабрикованими доказами органи держбезпеки звинуватили УАПЦ в антирадянській діяльності. На початку 1930 р. відбувся її надзвичайний з'їзд, де УАПЦ заявила про самоліквідацію. Однак це не перешкодило владі розпочати розправу над нею. Митрополитів В. Липківського, М. Борецького, І. Павловського, майже всіх церковних ієрархів та близько 2000 священників УАПЦ було репресовано.

1933–1937 рр., за висловлюваннями І. Сталіна, стали «п'ятирічною знищенням релігії» або «безбожною п'ятирічкою». У 1934–1935 рр., відповідно до вимог влади, розпочалося масове руйнування церковних споруд. Зокрема, у Києві були знищені Микільський військовий собор, Михайлівський Золотоверхий собор, Трьохсвятительську церкву та десятки інших храмів, у Харкові — Свято-Миколаївський собор,

Розграбування церкви

164

Розділ IV

у Полтаві — Успенський собор. Сотні церковних споруд перетворили на будинки культури, кінотеатри, лізарні, склади, в'язниці тощо. Внаслідок здійснюваних радянською владою заходів на середину 1930-х рр. у республіці, порівняно з дореволюційним періодом, залишилися тільки 9 % діючих церков. Самі віряни стали фактично обмеженими в правах громадянами. Свої релігійні почуття віруючим громадянам України належало приховувати.

► Які наслідки мала антирелігійна кампанія сталінського режиму?

Висновки

- Політика комуністів у сфері культури спрямовувалася на її ідеологізацію та політизацію, ставала засобом зміцнення влади. Для цього і проводилася політика коренізації, яка відбувалася в республіці у формі українізації. Однак, розпочавшись як укорінення компартійно-радянського режиму серед населення УСРР, українізація спричинила певні позитивні зміни в культурному житті.
- В освіті цієї доби відбувалися позитивні зрушення, пов'язані з боротьбою з неписьменністю, доступністю освіти для представників робітників і селян.
- У сфері літератури й мистецтва у 1920-ті рр. розпочався процес відродження. Однак компартійно-радянське керівництво своїм брутальним втручанням зводило його нанівець і калічило долі митців, творчість яких не відповідала комуністичній ідеології.
- Важливою зміною в релігійному житті тогочасної України стало утворення УАПЦ. Проте її існування, як і інших церков, для компартійно-радянського режиму, що допускав існування лише однієї панівної ідеології, було непотрібне. Зрештою, УАПЦ ліквідували. Усі церковні громади зазнавали обмежень, пов'язаних із насадженням владою атеїзму.
- Руйнівним ударом для всієї культури стали масові репресії, унаслідок яких влада знищила найталановитішу частку творчої інтелігенції республіки. Розправа із церквою дала поштовх зростанню моральної деградації й бездуховності як характерних явищ суспільного життя радянських часів.

Запитання і завдання

1. Які основні завдання ставила перед собою радянська влада у культурній сфері?
2. Чому більшовики наполегливо боролися з неписьменністю населення?
3. Якими були основні зміни, що відбулися в освіті у 1920–1930-ті рр.? Проаналізуйте здобутки й втрати.
4. Як розвивалася наука в УСРР (УРСР)? У якому році Українська академія наук була реорганізована в ВУАН? Які три відділи існували у складі ВУАН? Хто був президентом ВУАН? Який відділ очолював М. Грушевський?
5. Охарактеризуйте розвиток тогочасних літератури й мистецтва України. Чому у 1920-ті рр. спостерігалось піднесення, а в 1930-ті рр. занепад у цих галузях культури?

Джерело: Сорочинська Н. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль. 2018. С. 163–164.

Микола Борецький (1879–1935) – український духовний діяч,
другий митрополит відродженої 1921 року
Української автокефальної православної церкви

Джерело: <https://surl.li/sscdaw>

Додаток 3

Єпископ УАПЦ Іоан Павловський (1893–1936) – український церковний діяч, митрополит Української автокефальної православної церкви (1930–1936)

Джерело: <https://surl.li/jacktp>

Руїни Михайлівського Золотоверхого Собору. 1930-ті рр.

Джерело: <https://uainfo.org/blognews/1534260303-zagibel-i-voskresinnya-simvolichna-dolya-mihaylivskogo.html>

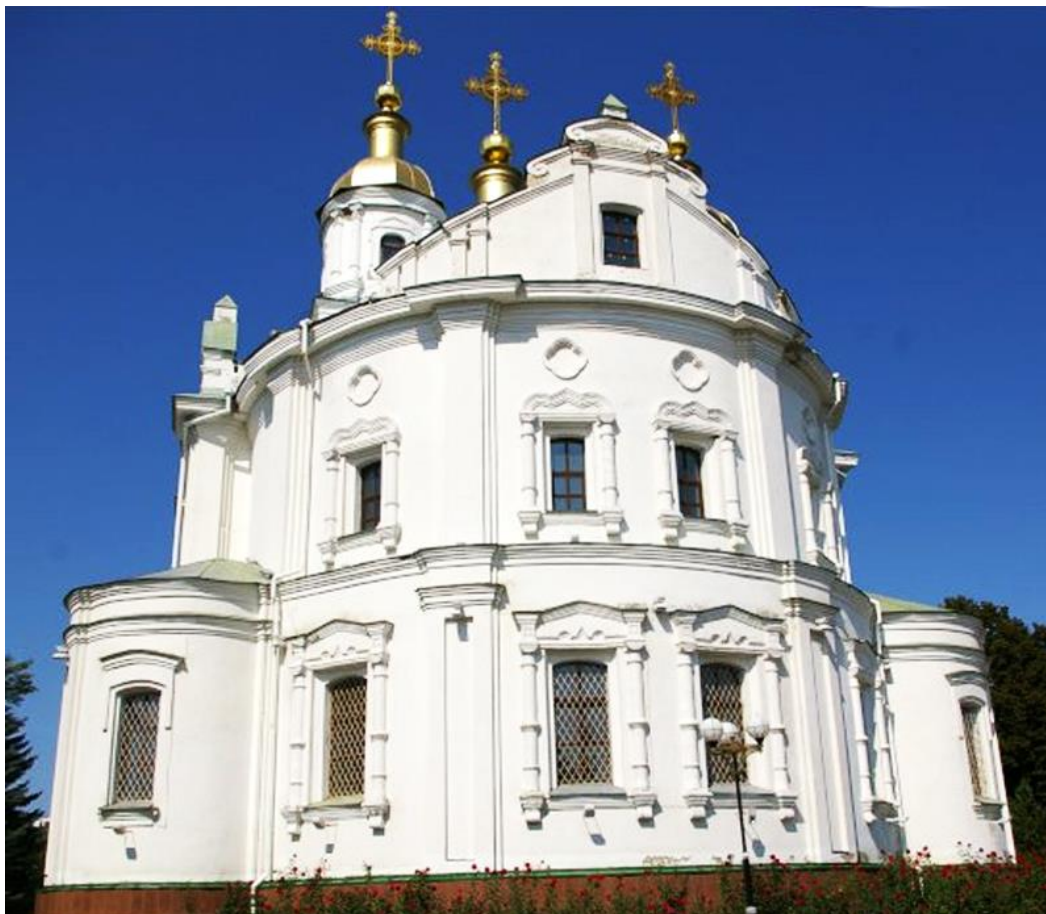
Собор Святого Миколая Чудотворця у м. Харкові

Загальний вигляд храму та
адміністративної будівлі

Джерело: <https://map.ugcc.ua/view/449-sobor-svyatogo-mykolaya-chudotvortsya-harkiv-harkivska-oblast>

Свято-Успенський собор у м. Полтаві

Джерело: <https://www.visitpoltava.com/uk/historydata/view?id=40>

Додаток К

Внутрішнє подвір'я Львівської духовної семінарії та Львівської богословської академії. Початок XX ст.

Джерело: <https://ugcc.lviv.ua/2026/03/11/vid-lvivskoyi-bogoslovskoyi-akademiyi-do-uku-100-rokiv-instytutsijnogo-tvorennya/>

Патріарх УГКЦ Йосиф Сліпий (1892–1984)

Джерело: <https://ugcc.ua/church/history/patriarch-yosyf-slipy/>

Митрополит ГКЦ Андрей Шептицький. 1901 р.

Джерело: <https://ugcc.ua/church/history/patriarch-yosyf-slipy/>

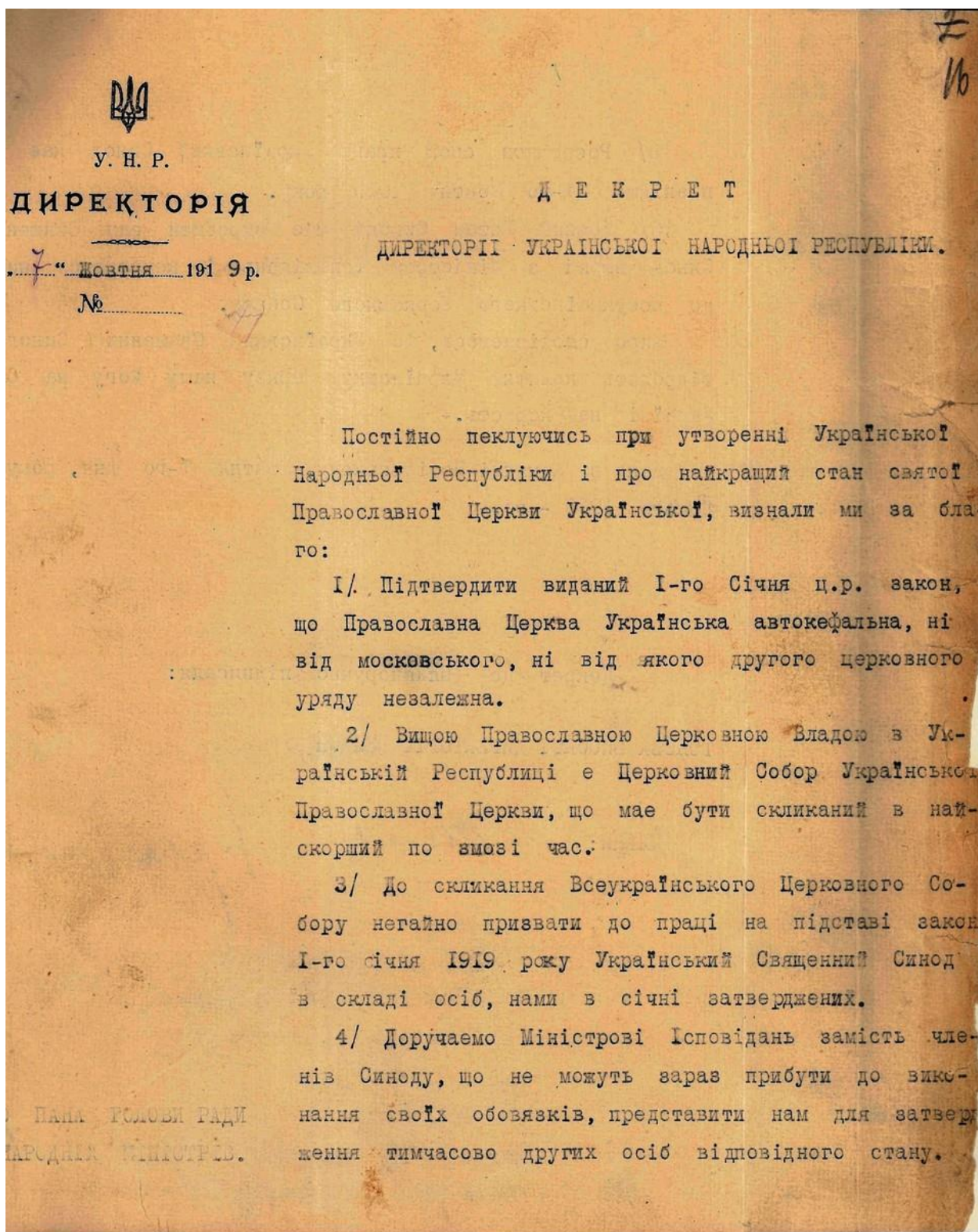
Додаток Н

Митрополит Василь Липківський (1864–1937) – український релігійний діяч, перший митрополит відроджений 1921 року Української автокефальної православної церкви

Джерело: <https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/736/>

Декрет Директорії УНР про підтвердження Закону про автокефалію
Української православної церкви від 1 січня 1919 р.

Джерело: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/54-1429-1-4-16-jpg/>

Додаток П

Іван Липа (1865–1923) – український громадський і політичний діяч, письменник

Джерело: <https://odessa-memory.info/ua/index.php?id=140>

Іван Огієнко (1882–1972) – український науковець,
єпископ ППЦ (від 1940 р.), предстоятель УГПЦК (від 1951 р.),
політичний, громадський і церковний діяч,
мовознавець, лексикограф, історик церкви, педагог

Джерело: <https://kpnu.edu.ua/pro-universytet/rektory-universytetu/>

Додаток С

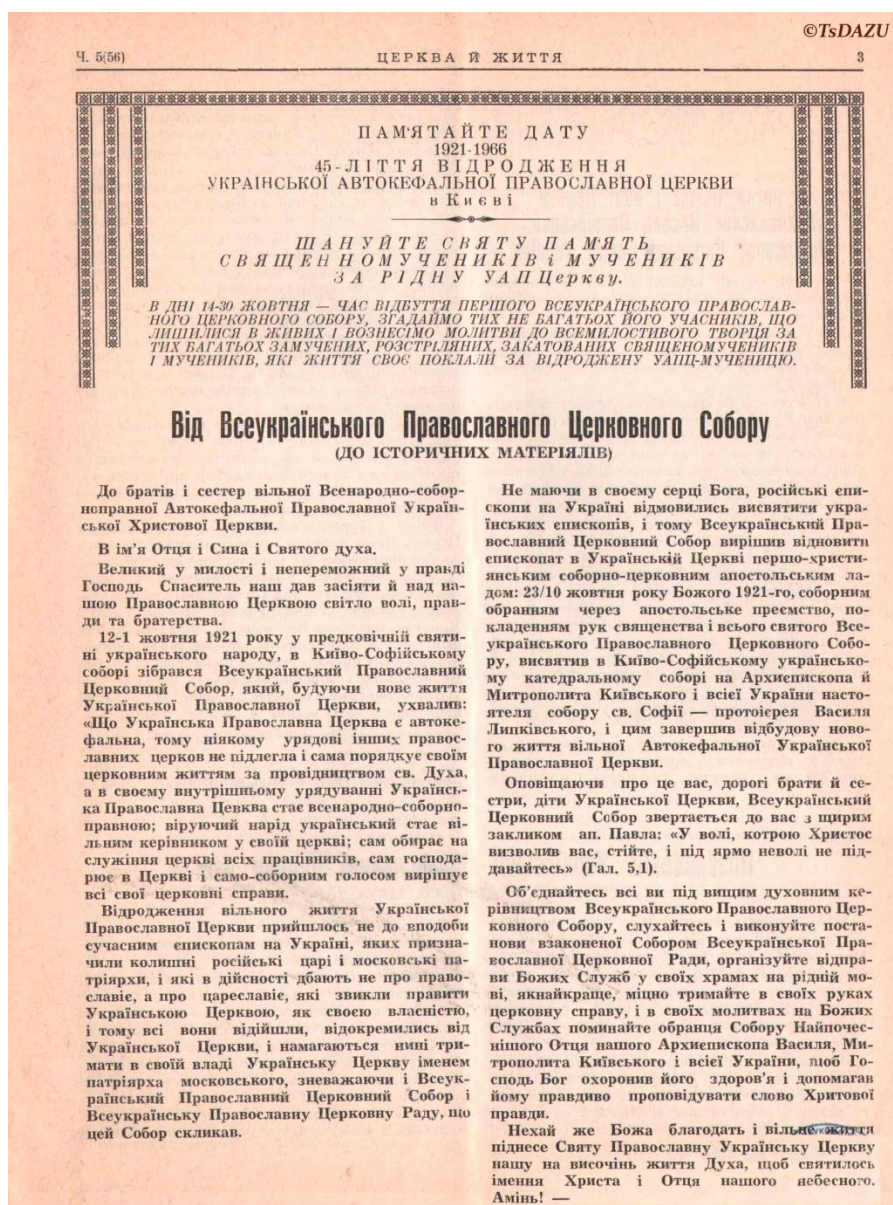
Ілля Кливак (1880–1942) – священник Української греко-католицької церкви,
репресований радянською владою

Джерело: <https://surl.li/fotgmo>

Звернення «Від Всеукраїнського Православного Церковного Собору. (До історичних матеріалів)». «Церква й життя», Новий Ульм, ч.5 (56), вересень—жовтень 1966 р.

ЦДАЗУ, бібл. ф. № 2, інв. № 343-К

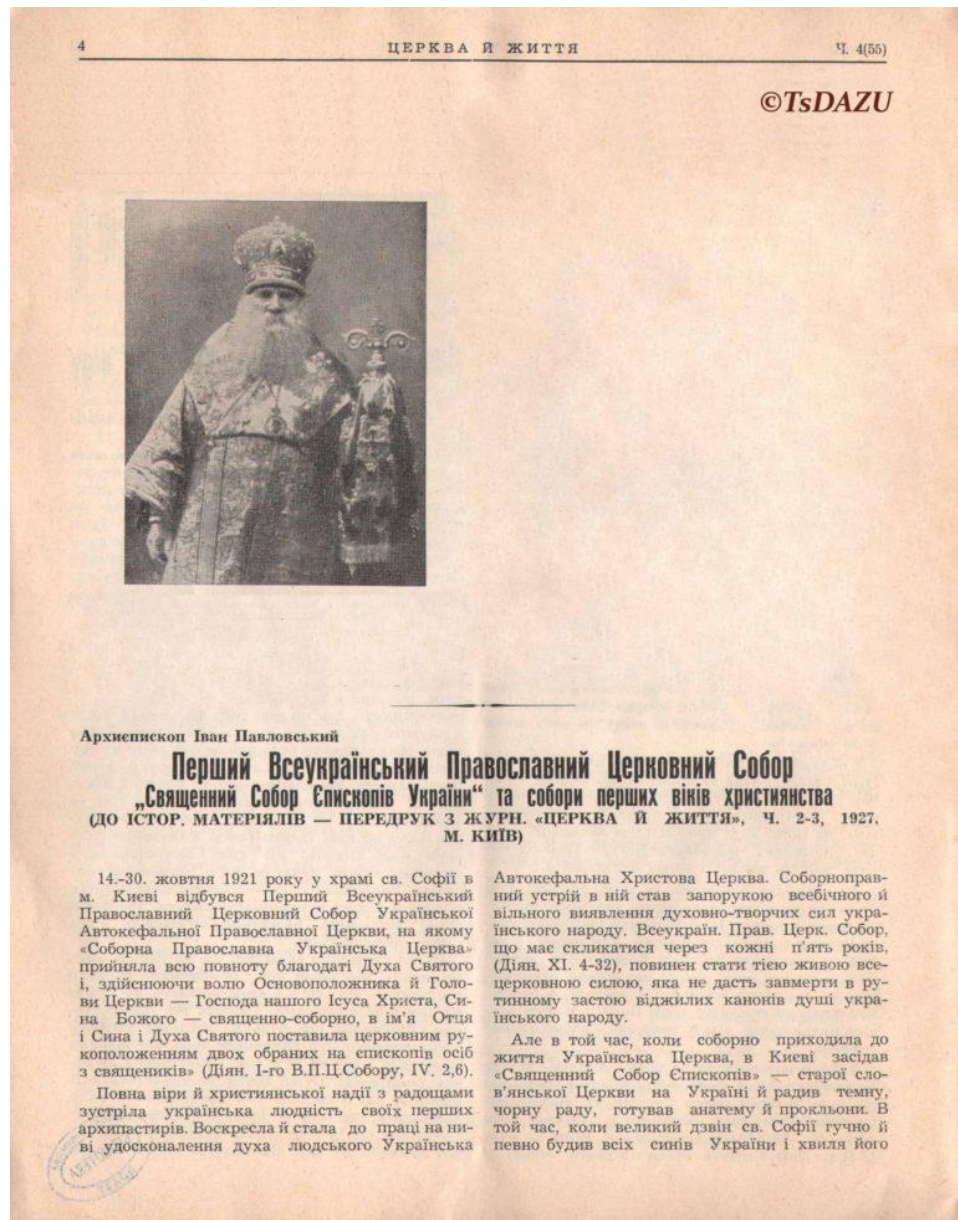
Джерело:

<https://tsdahou.archives.gov.ua/arhiv-vystavkovykh-proyektiv/vystavkovi-proyekty-czdazu/do-100-richchya-pershogo-vseukrayinskogo-pravoslavnogo-czerkovnogo-soboru/>

Стаття архієп. Івана Павловського «Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор. «Священний Собор Єпископів України» та собори перших віків християнства». (Передрук з журналу «Церква й життя», Київ, ч. 2–3, 1927 р.)

«Церква й життя», Аугсбург, ч. 4 (55), липень – серпень 1966 р.

ЦДАЗУ, заг. бібл. ф., інв. № 2496

Джерело: <https://tsdahou.archives.gov.ua/arhiv-vystavkovykh-proyektiv/vystavkovi-proyekty-czdazu/do-100-richchya-pershogo-vseukrayinskogo-pravoslavного-czerkovnogo-soboru/>

Додаток Ф

Єпископат Української автокефальної православної церкви 1921–1926 рр.

(світлина)

ЦДАЗУ, ф. 23, оп. 1, спр. 71, арк. 14

Джерело:

<https://tsdahou.archives.gov.ua/arhiv-vystavkovyh-proyektiv/vystavkovi-proyekty-czdazu/do-100-richchya-pershogo-vseukrayinskogo-pravoslavного-czerkovnogo-soboru/>

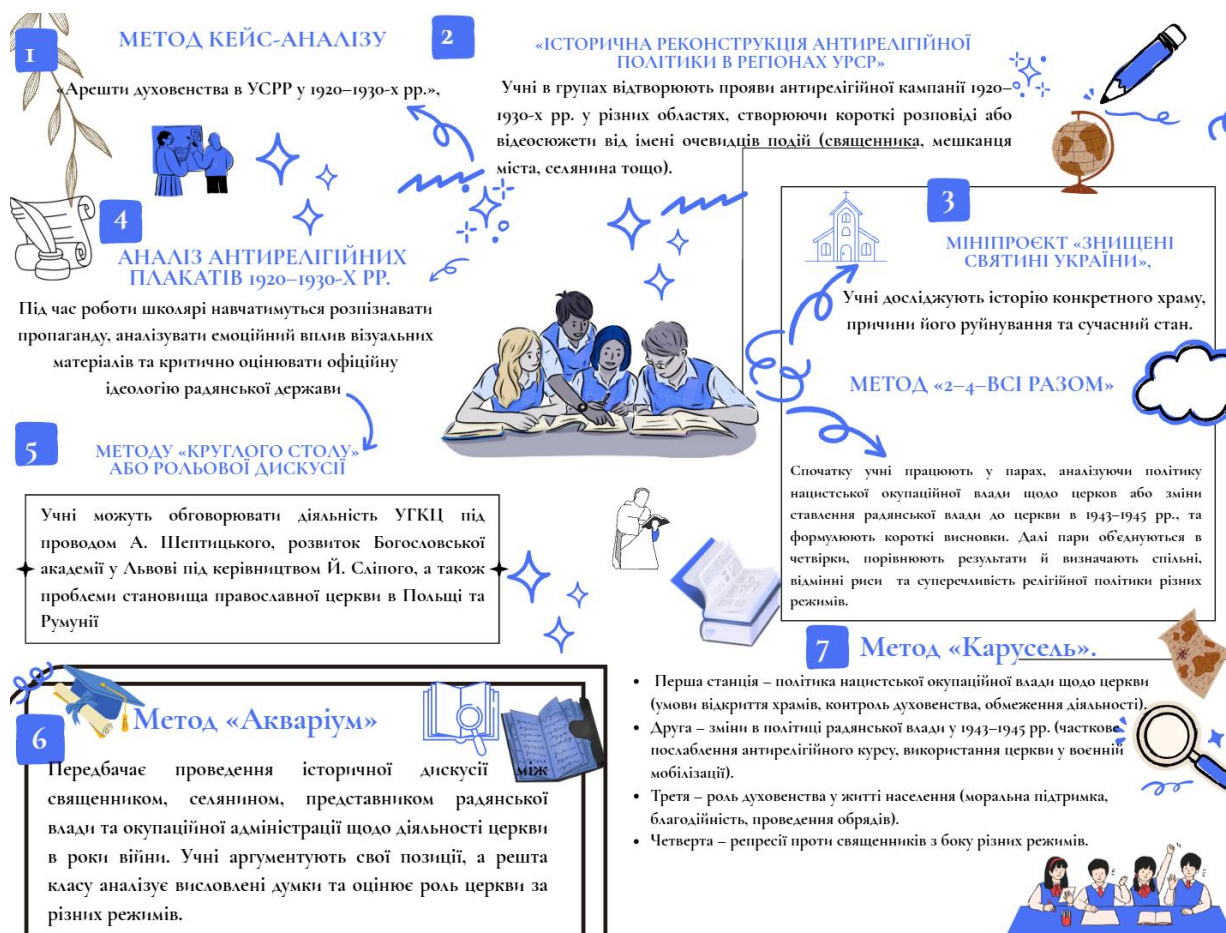
Приклад методів та прийомів, які можна застосовувати під час вивчення історії релігії та церкви на уроках історії в 10 класі

Джерело: <https://canva.link/ur93e33tmcqzjcz>

Додаток Ц

Приклад методів, прийомів та форм які можна організовувати та застосовувати під час вивчення історії релігії та церкви на уроках історії в 10 класі

Джерело: <https://canva.link/ur93e33tmcqzjcz>

Урок 24

Дата 27.11. 2026

10 клас

Тема: «Повсякденне життя населення у 1917-1920 рр.»

Мета:**Навчальна:**

- Охарактеризувати релігійне та церковне життя протягом 1917-1920 рр.; */інформаційна*
- Проаналізувати особливості повсякденного життя міського населення; */інформаційна*
- Визначити риси повсякденного життя селян; */інформаційна*

Розвивальна:

- Розвивати хронологічну компетентність (засвоєння та відтворення послідовності подій культурного, церковного та повсякденного життя 1917–1920 рр., визначення дат ключових політичних і соціальних змін, встановлення хронології розвитку УАПЦ та культурних процесів); */хронологічна, логічна, інформаційна*
- Розвивати просторову компетентність (робота з історичними картами); */просторова, логічна*
- Сприяти розвитку логічної компетентності («Історичний пазл» «Мікрофон», «Мозковий штурм», завдання у групах, «Кластер»); */логічна*
- Розвивати культурологічну компетентність (робота у групах); */культурологічна, аксіологічна, інформаційна*
- Сприяти розвитку економічної компетентності (розуміння впливу інфляції, дефіциту товарів, паливної кризи та руйнування господарства на повсякденне життя містян і селян у 1917–1920 рр.); */економічна, просторова*
- Розвивати мовленнєву компетентність (усні відповіді, участь у бесідах і дискусіях, «мікрофон», «мозковий штурм», формулювання висновків щодо культурних, церковних і соціальних процесів); */мовленнєва, інформаційна*
- Розвивати комунікативну компетентність (робота в парах і групах); */комунікативна*
- Розвивати громадянську компетентність (усвідомлення впливу державної політики на культуру, церкву та повсякденне життя населення); */громадянська*

- Сприяти розвитку інформаційної та цифрової компетентності (робота з підручником, історичними джерелами, картами, таблицями, інтернет-ресурсами, використання ІІІ для візуалізації повсякденного життя, культурних і релігійних процесів доби Української революції);

/інформаційна, цифрова

- Розвивати навички роботи з історичними джерелами (на основі уривків джерел); */інформаційна, логічна*
- Розвивати інформаційно-пошукові навички (робота з інтернет ресурсами); */інформаційна*
- Розвивати критичне та аналітичне мислення (на основі усних запитань і поточних завдань); */логічна*
- Розвивати вміння характеризувати історичні постаті (постать В. Липківського); */аксіологічна*
- Розвивати в учнів уміння аналізувати історичний матеріал, виділяти головне й другорядне, робити висновки («Мікрофон» «Мозковий штурм», «Кластер», робота у групах); */інформаційна, логічна*

Виховна:

- Виховувати почуття громадянської відповідальності та усвідомлення цінності державності (на основі аналізу подій Української революції 1917–1921 рр., діяльності УНР та більшовицької влади); */аксіологічна*
- Виховувати повагу до свободи совісті та релігійного вибору (на основі процесів українізації церкви, боротьби за автокефалію Української православної церкви, діяльності В. Липківського та реакції різних політичних режимів на релігійне життя); */громадянська, аксіологічна*
- Виховувати критичне ставлення до політики насильства, репресій та обмеження прав людини (на прикладі антирелігійної політики більшовиків, «червоного терору», націоналізації майна та переслідування духовенства); */громадянська, аксіологічна*
- Виховувати повагу до культурної та духовної спадщини українського народу (через усвідомлення ролі церкви, освіти, театрів, інтелігенції та процесів національного відродження в умовах революції); */громадянська, аксіологічна*
- Виховувати усвідомлення важливості особистої позиції та морального вибору в складних історичних умовах (на прикладі діячів церковного руху та свідчень очевидців подій революції); */громадянська, аксіологічна*
- Виховувати критичне ставлення до інформації та джерел, уміння відрізняти факти від оцінок (на основі роботи з газетними матеріалами, спогадами та документами революційного періоду); */логічна*

- Виховувати здатність працювати в групі та поважати думку інших під час спільної діяльності (групова робота «історичний пазл», «мікрофон», аналіз джерел); */громадянська, аксіологічна, комунікативна*
- Виховувати почуття національної самосвідомості через розуміння історичного шляху українських земель у складі іноземних держав та тривалої боротьби за збереження культурної й релігійної традиції. */ громадянська, аксіологічна*

Вид уроку: урок засвоєння нових знань і умінь

Обладнання: підручник Історія України (Хлібовська) 10 клас 2023, роздатковий матеріал, карти

Основні дати:

- ✓ 1917 р. (весна) - початок руху за створення Української автокефальної православної церкви (ініціатива В. Липківського)
- ✓ січень 1918 р. - початок роботи Всеукраїнського православного собору
- ✓ 1 січня 1919 р. - проголошення автокефалії Української православної церкви Директорією УНР
- ✓ 1919 р. - активна антирелігійна політика більшовиків, закриття храмів, репресії

Основні постаті: В. Липківський.

Хід уроку

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки				
1 хв	I. Організаційний	Привітання з учнями, перевірка присутніх, організація учнів до роботи на уроці. Побажання хорошого дня і настрою.						
7 хв	II. Перевірка домашнього завдання		Дошка. «Мозковий штурм» Заповнення таблиці: Чинники, які впливали на розвиток української культури в 1917-1921 рр. <table><tr><td>Позитивні</td><td>Негативні</td></tr><tr><td></td><td></td></tr></table>	Позитивні	Негативні			Просторова, Логічна, Хронологічна, Культурологічна
Позитивні	Негативні							

			<u>Усна відповідь. Бесіда з класом:</u> Назвіть видатних діячів української культури початку ХХ ст. <u>Карта:</u> ⇒ Покажіть на карті міста, де були відкриті українські університети в роки Української революції. ⇒ Визначте центри розвитку української освіти у 1917–1920 рр. ⇒ Знайдіть на карті місто, де була заснована Українська академія наук. ⇒ Позначте місця діяльності провідних українських театрів цього періоду.	Інформаційна Логічна, Хронологічна, Культурологічна Цифрова, Просторова, Логічна, Хронологічна, Культурологічна
3 хв	III. Мотиваційний		<u>«Мікрофон»</u> «Що об'єднує людей у часи змін?». На екрані або дошці розміщуються слова: Держава - Мова - Церква - Освіта - Культура	Аксіологічна Логічна
2 хв	IV. Актуалізаційний етап		⇒ Яку епоху ми вивчаємо? ⇒ Які характерні риси цієї епохи?	Хронологічна, Просторова, Логічна
25 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу	1. Релігія і церква. ⇒ Навесні 1917 року з ініціативи протоієрея В. Липківського було засновано «Братство воскресіння», яке очолило рух за утворення УАПЦ. З часом воно перетворилося на Всеукраїнську православну церковну раду, що прийняла рішення про скликання Всеукраїнського	✓ Які релігійні конфесії існували на території України? ✓ Як події Української революції вплинули на релігійне життя українців? <u>Групові робота «Історичний пазл»</u> Кожна отримує картку з одним фактом: створення Всеукраїнської православної церковної ради; українізація богослужінь; позиція уряду УНР щодо церкви; проголошення автокефалії. Учні повинні визначити дату події та ключових особистостей з якими	Логічна Інформаційна Культурологічна Комунікативна Логічна Інформаційна

		православного собору. Собор розпочав роботу в січні 1918 року. ⇒ 1 січня 1919 року Директорія УНР, керуючись принципом, що в незалежній державі повинна бути і незалежна церква, проголосила автокефалію Української православної церкви. ⇒ Установивши контроль над Україною, більшовики, проповідуючи атеїзм, проводили антирелігійну політику. ⇒ Раднарком УСРР/УСРСР ухвалив «Закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». В. Липківський 19 січня 1919 року більшовицьким урядом	вона пов'язана та охарактеризувати як конкретні події вплинули на релігійне становище у період 1917-1920 рр. ⇒ Які обставини були на перешкоді реалізації ідеї автокефалії православної церкви в Україні? ⇒ Як радянська влада спочатку ставилася до релігії та церкви? ⇒ Чому більшовики дозволити діяльність частини релігійних громад? Яку приховану мету мала влада, дозволяючи діяльність релігійних організацій? ⇒ Як більшовики намагалися використати конфлікти всередині церковного середовища? Робота в парах: Сформулюйте за допомогою ШІ 5 тверджень про В. Липківського. Потім перевірте їх через інтернет-джерела: які твердження правдиві, а які містять помилки або перебільшення. Робота зі інтернет ресурсами: ⇒ Що передбачав декрет більшовицького уряду України від 19 січня 1919 року про відокремлення церкви від держави та школи від церкви? ⇒ Які наслідки для церкви та освіти в Україні мало ухвалення цього декрету?	<i>Хронологічна</i> <i>Культурологічна</i> <i>Логічна</i> <i>Інформаційна</i> <i>Культурологічна</i> <i>Логічна</i> <i>Аксіологічна</i> <i>Інформаційна</i> <i>Культурологічна</i> <i>Цифрова</i> <i>Логічна</i> <i>Інформаційна</i> <i>Комунікативна</i> <i>Хронологічна</i> <i>Логічна</i> <i>Інформаційна</i>
--	--	---	---	---

України було ухвалено декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви.

2. Повсякденне життя містян.

Повсякденне життя містян

Для більшості людей, які пережили ті події, національні інтереси та соціальні вимоги забулись у щоденній боротьбі за виживання

Визначальним чинником у таких умовах став інстинкт самозбереження

Історичні джерела:

«На кожній вулиці хвості. Оскільки вводяться картки на все нові продукти, городяни мають спершу вистояти черги в районні попечительства, щоб отримати картки на м'ясо, жири, крупу, інші товари, а потім — чергу за продуктами, яких однаково не можуть отримати в достатній кількості. У багатьох обивателів немає документів. Термін дії карток обмежений, жителі міста повинні проводити значний час у чергах. А тим часом насувається осінь».

«...Я була цілком самотня і винаймала три кімнатки... Холод у помешканні був такий, що в кімнаті замерзла вода. ... влітку

Робота в парах. Робота з джерелами:

1. Про яке явище свідчить інформація, вміщена в періодичному виданні?
2. Чи можна повністю довіряти даному джерелу? Якщо так, то чому, якщо ні, то чому?

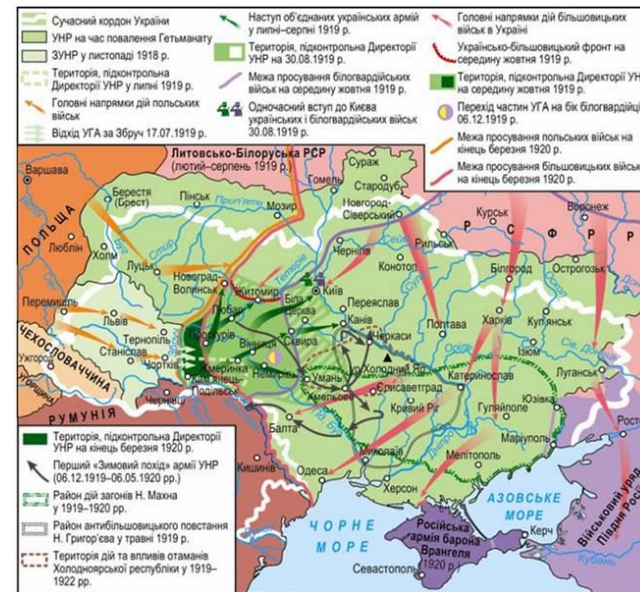
Інформаційна
Логічна
Комунікативна

	захворіла на черевний тиф... Слід сказати, що в клініці я була оточена увагою медичного персоналу, але утримання було жахливе: тифозні діставали гороховий суп і чорний глевкий хліб. Коли я повернулася додому, в мене було зреквізовано все, що я мала. Залишили мені по парі білизни. То було «изъятие излишков», яке виконували «робітничі бригади». ... Пригадую, як один літній робітник, який спромігся непомітно від товаришів децю сховати для мене, сказав мені: «Забираємо у вас, товариш професор, а в цей час, можливо, забирають у моєї жінки...» «...взимку 1920 року був в Одесі. Свічки були у той час предметом розкоші. Розмова продовжувалася в сутінках масляного каганця — інструменту, що був в цю зиму у загальному вживанні в Одесі... Треба стояти у черзі за гасом декілька годин, потім бігти кудись за хлібом. Потім прибирання кімнати, миття посуду, прання, лагодження... У цьому будинку воду можна було отримати тільки у дворі. Я тягав відрами воду. Іноді я пиляв дрова». 3. Повсякденне життя селян. «Озвірілі солдати, що втратили будь-які людські риси, у своїх розбоях не зупиняються ні перед чим. Вони розбивають не тільки сховища спирту, які	1. Пригадайте, хто був при владі в Україні в описаний період. 2. Про які умови повсякдення розповідає авторка? 1. Яку соціальну верству представляв автор документа? 2. Чи були характерні для представника даної соціальної групи описані види діяльності? ⇒ Робота з ІІІ. Учні за допомогою штучного інтелекту згенерувати зображення повсякденного життя міста періоду 1917–1920 рр., використовуючи готові промпти, таким чином, щоб зображення максимально відтворювало повсякденне життя міста у Української революції. ⇒ На основі історичних джерел та карт виокреміть події, які на вашу думку найбільше вплинули на повсякденне життя селян.	<i>Хронологічна Логічна Інформаційна</i> <i>Інформаційна Логічна</i> <i>Цифрова Логічна Інформаційна</i> <i>Просторова</i>
--	--	--	--

коштують величезні гроші, але й знищують хліб, живність, грабують і спалюють будинки в той час, коли армія голодує, а коні дедалі більше втрачають силу від недоїдання. Місяцями пограбовані запаси такого дорогоцінного продукту, як цукор, що його... в Росії не можна дістати за жодні гроші».

«В місцях, захоплених більшовиками, негайно накладалися контрибуції, проводяться реквізиції. На села, які не хочуть дати хліба, висипаються каральні експедиції і найбільше посиляються частини із китайців і латишів... Загальний настрій населення пригнічений. Всюди обурення й боязнь — здається, що це населення захопленого острова. ... робітничі кадри, але далеко не всі, поки йдуть за більшовиками. ...йдуть зовсім безземельні селяни, але ця частина невелика».

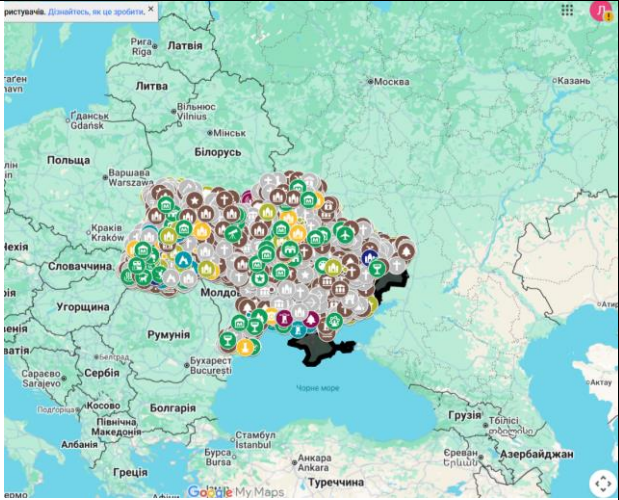
«Звідусіль йдуть до Генерального секретаріату розначливі телеграми про те, що настала страшна анархія, грабунки, нищення громадського добра і різанина... погромні ексцеси, коли робляться замаху на добро й життя єврейської людності, як було за старих часів, а погроми приватного добра, окремих осіб і груп людності є звичайним явищем, при чому свідомість безкарності за лихі вчинки надає злодіям небувалої

Логічна
Аксіологічна
Хронологічна
Логічна

Просторова
Логічна
Аксіологічна
Хронологічна
Логічна

		<i>сміливості».</i>		
10 хв	VI. Систематизація знань			Просторова Логічна Аксіологічна Хронологічна Логічна
3 хв	VII. Висновки	⇒ Українська революція 1917–1921 рр. суттєво вплинула на релігійне життя: активізувалися процеси демократизації церкви та боротьби за її незалежність (автокефалію).. ⇒ Виник і розвинувся рух за створення Української автокефальної православної церкви, який був пов'язаний із національним відродженням. ⇒ Більшовицька влада проводила антирелігійну політику, відокремила церкву від держави та освіти, націоналізувала церковне майно й переслідувала духовенство. ⇒ Повсякденне життя населення (міст і сіл) характеризувалося кризою, нестабільністю, боротьбою за виживання, браком ресурсів і		Інформаційна

		зростанням соціальної напруги.		
3 хв	VIII. Домашнє завдання		Обов'язкове: Створіть таймлайн карту з хронологічною послідовністю релігійних подій протягом 1917-1920 рр. Додаткове: З допомогою інтерактивної карти створити карту на якій позначають знищені церкви та собори на території українських земель протягом 1917-1929 рр. https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?mid=1nlskjs8_rQPSMdYVo_EajzD9BvmL_1Q2&ll=49.27247226667882%2C29.16225207048656&z=5	<i>Цифрова, Просторова, Логічна, Хронологічна, Культурологічна Інформаційна</i>